

Anmeldelser

V. E. Clausen: *Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1565-1884*. Foreningen Danmarks Folkeminder 1985. 239 s. ill. Kr. 240,-

V. E. Clausen har udført et imponerende stykke arbejde med at bestemme og registrere træsnitbilleder i Danmark i 17., 18. og 19. århundrede. I 1961 udsendte *Foreningen Danmarks Folkeminder* den første udgave af hans bog om folkeligt træsnit, og her er så den reviderede og udvidede udgave, 25 år senere.

De folkelige danske etbladstryk kaldes oftest kistebilleder – efter opbevaringsstedet, nemlig inder-siden af kistelåget, som almuens udsmykkede med stærkt kolorerede træsnitbilleder. Billedernes motiver dækkede et rigt spektrum i 16-, 17- og 1800-tallets almindelige menneskers forestillingsverden: religiøse motiver og leveregler, historiske fremstillinger af begivenheder og personer – og ikke mindst satirer bl. a. omkring forholdet mellem mand og kvinde – et yndet motiv er her »Kærlighedsmøllen«: en mølle hvori gamle affældige kvinder males til smukke unge giftefærdige frøkner, som ungersvendene står parat til at tage sig kærligt af. Dertil skal føjes de kosmologiske fremstillinger med spådomme, planeternes indflydelse på menneskenes liv, årets gang, etc.

Træsnettets store tid hænger naturligt sammen med bogtrykkerkunstens opkomst, og specielt *flyvebladet* bliver »Det 16. og 17. århundredes nyhedsorgan og billedblad« (s. 11). I disse flyveblade, som kunne være på flere sider eller blot bestå af de enkeltstående ark, som denne bog handler om, læste man om tidens begivenheder, hentede religiøs trøst og fik formaninger om det rette levned.

Danmark oversvømmedes af en del udenlandske tryk, især tyske, men også herhjemme kom der i det 18. århundrede gang i produktionen – f. eks. udført af Christen Thilo og J. J. Høppfner. Nogen kæmpeproduktion var der ikke tale om, før bogtrykker J. R. Thiele i sidste trediedel af det 18. århundrede begyndte at satse i stor stil. Perioden her i slutningen af det 18. århundrede må betegnes som højdepunktet i den danske billed-træsnit-produktion, ikke mindst igangsæt af begivenhederne omkring Struensee's henrettelse (1772), en for den tid veritabel mediebegivenhed, som gav anledning til adskillige billedark, både fra Thieles hånd og fra andre københavnske bogtrykkere, der forsøgte at spinde guld på det højdramatiske indenrigsstof.

Men også i forrige århundrede finder vi træsnitbillederne. Helt op til 1882 har forfatteren fundet billedark, men herefter udkonkurreredes de af olietbladstryk og illustrerede ugeblade, ligesom de kister, som havde været bærere af trykkene efterhånden gik af brug. En del er heldigvis bevaret, og det er disse som V. E. Clausen nøje gennemgår m.h.t. motiv, udførelse, oprindelsessted, etc. Enkelte er gengivet med flotte farver på indsatte ark i bogen.

Altså en håndbog til brug for historikere (og alle andre naturligvis) med interesse for 16-, 17- og 1800-tallet. Som sådan må det være et godt redskab til udforskningen af almindelige menneskers horisont i disse århundreder. I lighed med almanakker, folkebøger o.l. udgør træsnittene kilder til forståelse af menneskenes forestillingsverden og hvilke begivenheder og indtryk, der influerede herpå. En interesse som specielt de senere års forskning i mentalitetshistorie har bragt i frontlinien. Bogen her beskæftiger sig ganske vist ikke analytisk hermed, men der er nok at arbejde videre med og bygge ovenpå.

Poul E. Porskær Poulsen

Festskrift til Troels Dahlerup på 60-årsdagen den 3. december 1985. Redaktion: Aage Andersen, Per Ingeman, Erik Ulsig. Arusia – Historiske Skrifter V, Århus, 1985. 427 s. Ill. Kr. 195,-.

Festskriftet til Troels Dahlerup indeholder 27 bidrag, der på glimrende vis afspejler fødselarens virke som lærer og som forsker. De første syv artikler belyser middelalderens og reformationstidens kirke, og her lægger Michael H. Gelting veloplagt ud med »En bispekarriere. Helias af Ribe, en flam-lænding i 1100-tallets Danmark.« Artiklen er (vel ganske i fødselarens ånd) let drillende overfor den danske historikerverden, idet forfatteren bruger en i udlandet ganske kendt kilde, Galbert af Brugges beskrivelse af Karl den Godes liv og død, til at belyse et vigtigt afsnit af dansk kirkehistorie i 1100-tallet. Gelting bruger også andre og mindre tilgængelige kilder til at tegne et levende portræt af Helias og hans karriere i Brugge og Danmark, der bragte ham på Ribe bispestol. Et enkelt spørgsmål: Er det muligt at Peder Bodilsen skulle have været Helias' danske velgører? Peder Bodilsen stod som

bekendt bag forfølgelsen af præster, der ignorerede påbuddet om cølibat (se *Roskildekroniken*, oversat og kommenteret af Michael H. Gelting, Wormianum, 1979). Peder ville vel næppe have tolereret en kirkemand, der medbragt sin søn og fik ham vel anbragt ved Ribe domkapitel.

Ebbe Nyborg fortsætter sit arbejde med at vrste oplysninger om de tidligere danske kirker fra de magre kilder udbygget med udenlandsk kildemateriale i »Den tidlige sognekirkeinkorporation: en studie i pave Innocens III.s lovgivning og dens anvendelse i 1200-tallets Danmark,« og viser blandt andet, at den pavelige lovgivning hurtigt fandt fodfæste i Danmark. Også Svend E. Green Pedersen, »De danske cistercienserklostre og Generalkapitlet i Citeaux til ca. 1340,« trækker linjer til den store udland med et hib til danske historikeres snævre fokus (s. 38). Green-Pedersen burde dog have undtaget cisterciensernes nyeste historiker, Brian P. McGuire, der i sine arbejder også anskuer de danske cisterciensere som del af en international orden. Green-Pedersen ser på forholdet mellem Generalkapitlet og de enkelte nationer: var det et »overstatsligt organ« eller »et slags kirkeligt Europaparlament«, og konkluderer, at det nærmest var det sidste. Generalkapitlet var helt afhængigt af det enkelte lands indsats og villighed til at møde op, informere Generalkapitlet, og rette sig efter dets befalinger. Desuden diskuteres, hvorledes Generalkapitlet blev inddraget i striden mellem konge og ærkebiskop i 1200-tallet i et forsøg på at »ramme de danske cisterciensere bagfra«; et noget uheldigt udtryk. Mon ikke Margrete Sambiria har forsøgt at falde dem i ryggen? (Forøvrigt hedder det omtalte engelske kloster Fountains, ikke Fountain Abbey). Med Peder King's »Attendance at the Cistercian Chapter General during the Fourteenth Century,« er vi helt ovre i det europæiske med en påvisning af en institutions forfald. Per Ingesman bringer os tilbage til Danmark med »Det lundensiske officialsembede,« en videreførelse af Dahlerups studier i den danske kirkes administration. Ingesman gennemgår rekrutteringen til embedet, embedets indhold og antyder grunden til den særlige udvikling i officialat-embedet i ærkestiftet. (Vedrørende note 92: oplysningen fra Malmö om »Lwnde dom« kan udmærket dreje sig om et præstægteskab, da Christian 2.s lovgivning lagde op til legalisering af disse og præstægteskaber tidligt indgik i reformatorernes polemik). Martin Schwarz Lausten belyser »Rentespørgsmålet hos teologer i den danske reformationskirke,« og kommer med et vigtigt supplement til Troels Dahlerups egen artikel om rentespørgsmålet i reformationsstiden fra 1963. Ole Bay afslutter med sin »Mellem reformation og opløsning: Århus domkapitel 1536–1665« bidragene vedrørende den danske kirke ved at påvise, hvorledes denne institutions administrative funktion langsomt udhules.

Adelshistorien er ligeledes vel repræsenteret ved

syv bidrag, begyndende med Harry Christensen »Adel og kultur i det 15. århundredes Danmark: Et essay«, der er et spændende togt ind i den moderne social- og kulturhistorie med dansk materiale som basis og illustreret bl.a. med en vidunderlig serie af 1400-tals portrætter. Poul Ene-mark påviser i »Peder Nielsen Gyldenstjerne til Ågård og hans sønner,« betydningen af adelig ægteskabspolitik på danske politik generelt, mens Knud Pranges bidrag om »Historien bag et spørgsmålstegn – eller den utro fru Mette,« elegant hylder fødselaren ved at fremhæve det store arbejde, der ligger bag genealogierne i udgaven af rettertings dommene. En af disse genealogier bliver kyndigt kortlagt og et spørgsmålstegn erstattet af en fast oplysning, men desværre forsvinder bigamisten fru Mette næsten helt. Hun lyder da ellers som en spændende person. Lavadelens kriser og muligheder for embeder er emnerne i Elisabeth Hertzum Becker-Christensen's »Roskildebispenses forleningspraksis i senmiddelalderen«, Annalise Dam Koføeds »Nordjysk lavadel omkring 1500« og Henrik Fangels »Vesterbæk – en forsvundet hovedgård i Vestslesvig. Et bidrag til belysning af lavadelens krise i 1400- og 1500-årene.« Artiklerne er baseret på specialer eller kandidatstipendieprojekter under Dahlerups vejledning og fortsætter smukt dennes banebrydende arbejder om lavadelen. Afdelingen afsluttes med E. Ladewig Petersens »Fra »adelsproletariatets« sidste dage: Rønningesøgård ved midten af 1600-tallet,« der påpeger, at lavadelens historie ikke ender i 1500-tallet.

Efter dette afsnit følger 6 studier i rets- og politisk historie. Ole Fenger diskuterer i »Tremarksmanden« et teoretisk aspekt af retshåndhævelsen i middelalderen, mens Erik Ulsig i »Valdemar Atterdags mænd« analyserer den danske adels forhold til fyrsterne i 1300-tallet og konkluderer, at de fulgte territorialherren, snarere end gjorde oprør mod eller vendte sig fra denne eller hin fyrste. Thelma Jexlev sætter spørgsmålstegn ved Kalundborgmødet i 1468 (»Kalundborgmødet 1468 – stændermøde eller særdomstol?«) og mener, at det har skullet fungere som en særdomstol over Eggert Frille, der imidlertid udeblev, ikke som stændermøde. Noget endegyldigt svar gives ikke men det påpeges, at en nytolkning til dette mødes karakter ligger i Eggert Frilles handlinger (og konkret i hans arkiv). Aage Andersen analyserer rigsrådets arbejde i det kongelige retterting med udgangspunkt i en af rigsråderne (»Erik Madsen Bølle og rigsrådsmøderne i Christian III.s tid«), der viser sig ved sit fravær at være undtagelsen fra reglen om rigsrådernes indsats. De to sidste studier er Lars Henningsens »J. H. E. Bernstorff som patron« og P. C. Willemoes Jørgensens »James Innes, Esq., opiumshandelens utrættelige forkæmper«, om hvilke emner anmelderen ikke ved nok til at kunne bedømme dem efter fortjeneste udover, at de begge er fornøjelig læsning.

Seks studier med udgangspunkt i kildemateriale, fødselaren også har beskæftiget sig med, afrunder bogen. Anemette S. Christensen tegner i »... mig fattige fremmede gamle mand ...« Et konfiskationsbo fra 1530'ernes Odense« et billede af et hjem, et bo, og en købmand, der ikke var så fattig endda; Jens William Jensen påviser i »Skifteprincipper og skiftepraksis for adeligt jordegods i det 16. århundrede«, at loven om sædegårdens forbliven på sværdsiden (reces af 1547) ikke blev fulgt i de store skifter efter Anne Mouritsdatter Gyldenstjerne i 1550 og Mogens Gøye i 1551. Merete Dahlerups »Delefoged og sognefoged. Om fogeder i lensadministrationen i slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet.« Ejvind Venøs »Bondeskifter i Skast herred 1636-49« og Andrea Boockmanns »Das Wirtschaftsbuch der Abel Dorothea von Thynen. Gutswirtschaft und Herrschaftsküche in Schleswig-Holstein in der Mitte des 17. Jahrhunderts« alle er interessante bidrag, hvis kortfattede omtale udelukkende skyldes anmeldernes mangel på specialviden om disse områder.

Bogen afsluttes med et bidrag af Svend Ellehøj, fødselarens studiekammerat, der respektfuldt men også kritisk-ironisk fortæller om »Erik Arups sidste metodekursus« under krigen. Under den pompøse titel »Streger til et portræt af C. O. Bøggild-Andersen. Tegnet til belysning af mester-lærlinge-traditionens betydning i dansk historieforskning« af Leo Tandrup gemmer der sig en ganske vittig, omend lidt langtrukken, parodi på erindringer af typen: den verdensfjerne, barske professor dog med hjerte af guld og hans ærbødige og begavede elev, der vover et lille oprør. Man undres dog lidt over dette bidrags placering i et festskrift til en professor, der er alt andet end verdensfjern og ophøjet, men som netop har haft sin force i at bruge respektløsheden og ironien til at bryde nye veje. Hvem andre end Dahlerup ville finde på at skrive »Ukritiske betragtninger« i dette tilfælde om Christian 2.s love i et festskrift til en kollega? At samme betragtninger er ganske kritiske og fulde af gode iagttagelser og ideer, men har til hensigt at pege på nye sider af emnet snarere end forsigtigt at koncentrere sig snævre kildekritiske problemer, er også typisk for Troels Dahlerup, og at han som lærer har kunnet inspirere sine studerende viser denne gode og omfattende samling af essays, der afsluttes med en bibliografi ved Per Ingesman.

Endelig skal forlaget Arusia roses for endnu engang at have produceret et flot festskrift med gode illustrationer til en overkommelig pris. Kun et enkelt hib til tilrettelæggeren: sæt dog de forfatternavne i en lidt større type, så de står i afbalanceret forhold til overskrifterne.

Grethe Jacobsen

Chr. Vaupell: De danske Skove. Anden udgave. Nyt forord af P. Chr. Nielsen. Forlaget Skippershoved, 1986, xii, 309 s., ill. Kr. 220,-

»Der er strid og trængsel i skoven. Den ene træart undertrykker den anden, ligesom det ene dyr undertrykker det andet«. Dette grumme udsagn om skovens idyl var ret nyt, da naturhistorikeren Christian Vaupells hovedværk, »De danske Skove«, udkom posthumt i 1863, året efter hans død. Forlaget Skippershoved har nu genudsendt bogen i fotografisk optryk. P. Chr. Nielsen, lektor i skovhistorie ved Landbohøjskolen, har skrevet en introduktion til værket, og udgiverne har forsynet det med et stednavneregister. (Man staver her helt fornøjeligt København o. lign. med »j«!)

En kort selvbiografi ledsagede allerede den oprindelige udgave. Heri kan man læse om Vaupells bitre skæbne. Han blev som frivillig i træarskrigen hårdt såret, venstre arm måtte amputeres, og han pådrog sig tuberkulose, der i en alder af 41 år lagde ham i graven. (Vaupell blev som krigsfange indlagt på et lazaret i Slesvig by og plejet af de slesvigske borgerfruer. Han bemærker, at kun én af de sårede på hans afdeling døde, hvilket for datidens forhold var en usædvanlig lav dødelighed. Noget kunne tyde på, at hospitalsvæsenet i Slesvig var ret fremmeligt dengang; f. eks. skulle den ungarnske fødselslæge Ignaz Semmelweis have diskuteret barselsfeberens mysterier med en læge i byen?) Skønt Vaupell oprindelig var teologisk kandidat, ernærede han sig som lærer og skribent i naturhistoriske emner. Han klager til slut fortørnet over, at han blev forbigået som lærer for forststuderende. I betragtning af den store indflydelse, hans arbejde sidenhen fik for dansk skovbrug, må man i dag unægteligt give ham medhold i, at det var en uretfærdig behandling.

Som følge af skovforordningen af 1805, der bl. a. forbød græsning med kvæg og andre kreaturer (svin kunne fortsat sendes på olden), sænkede der sig en længe tiltrængt ro og fred over skovene. Det betød på den anden side, at en hidtil uset frodighed af spirende trævækster skød i vejret i de tidligere græsningsskove. Der blev nu kamp om en plads i solen. Hvor bogen havde optimale jordbundsforhold – og det havde den i størstedelen af datidens skove – udkonkurrerede den andre træarter i nærheden. Selv gamle, »agtverdige« ege bukkede i løbet af få årtier under for bogens »myrde-lyst«. Sådant blev Danmark bøgens fædreland.

Konkurrencen mellem træarterne, betinget af fysiske faktorer som lys, skygge og jordbund, er det gennemgående tema i Vaupells bog. For at bevise sine teser, måtte Vaupell gå historisk til værks. Han fremlægger derfor en mængde skovhistoriske og topografiske data, som med udbytte den dag i dag kan studeres af andre end forstfolk og biologer. Hans oplysninger om skovenes tilstand i 1700-tallet blev flittigt benyttet af Hugo Mathiessen i

»Det gamle Land« fra 1942. Men Vaupell gjorde selv talrige iagttagelser i de danske, incl. slesvigske, skove. Disse oplysninger fra midten af forrige århundrede er selvsagt historisk stof i dag. De godt tyve litografier i bogen, de fleste udført af Nordahl Grove, har ofte været gengivet i den naturhistoriske og topografiske litteratur. De har sammen med Vaupells beskrivelse af danske kæmpege (hans sympati for egen er umiskendelig) bidraget til at skabe en bred interesse for gamle træer.

En anden grund til at stifte bekendtskab med Vaupells værk er, at det litterært set danner skole i den populærvidenskabelige genre. Vaupells stil og sprog er præget af en ægte begejstring for emnet. Hans valg af metaforer i beskrivelsen af træernes indbyrdes forhold er karakteristisk for datiden: kamp, undertrykkelse, angreb, mord, værgeløshed o.s.v. Ordvalget kan minde om Darwins »Origin of Species«, der udkom få år forinden, men Vaupells sprog er næppe inspireret heraf. Det skal snarere forklares med, at han var født og opvokset i en nationalliberal officersfamilie. Der er heller ikke grundlag for at anse Vaupells værk for et hjemligt, før-darwinistisk bidrag til udviklingslæren. Vaupell beskæftiger sig ikke med de enkelte træarters oprindelse, men med deres geografiske udbredelse under optimale, naturgivne forhold. Ikke desto mindre blev han herhjemme senere i 19. århundrede taget til indtægt for darwinismen. Et kuriøst eksempel herpå er forfatteren Carl Ewald, der inspireret af darwinismen skrev en række – nu for længst glemte – naturhistoriske eventyr for børn. Et af dem er baseret på Vaupells beskrivelse af »kampen« mellem bøgen og egen. Det var endnu i 1950'erne fast pensum i folkeskolens dansk-bøger.

Asger Th. Simonsen

Arnold R. Highfield & Vladimir Barac (eds.): *C. G. A. Oldendorp's History of the Mission of the Evangelical Brethren on the Caribbean Islands of St. Thomas, St. Croix, and St. John*. Karoma Publishers, Ann Arbor, Mich. 1987. XXXV + 737 s., ill. 24,95 \$.

C. G. A. Oldendorps bekendte »Geschichte der Mission der evangelischen Brüder auf den caraiabischen Inseln S. Thomas, S. Croix und S. Jan« fra 1777 er blevet oversat til engelsk. Dette hænger utvivlsomt sammen med den almindelige interesse på Virgin Island for øernes historie og med etnologer og lingvisters nyopdagede interesse for amerikanske slaver.

Siden 1732 havde herrnhuterne missioneret på de dansk-vestindiske øer, og fra marts 1767 til oktober 1768 opholdt Oldendorp sig på øerne for at indsamle materiale til en officiel beretning om missionens resultater. Denne udkom i 1777 i to

bind, hvoraf især billederne er kendt fra reproduktioner.

Når værket stadig har interesse, er årsagen, at Oldendorp var en meget dygtig og grundig forsker, som byggede på såvel egne direkte iagttagelser som skriftlige kilder og interviews med sorte og hvide, slaver og frie.

Værket falder i to dele. Den første beskriver baggrunden for missionsarbejdet, nemlig øernes geografi, flora, fauna og politisk-økonomisk-sociale forhold, herunder blandt andet befolkning og levevilkår. Desuden særlig indgående om neger-slaverne – deres afrikanske oprindelse, sprog, skikke og religion samt især deres skæbne i Vestindien. Værkets anden del behandler missionen, hvis håndgribelige resultat var 4.560 døbte slaver i perioden fra 1732 til 1768.

I dag har første del af værket nok størst interesse. Thi Oldendorps arbejdsmetode og meget indgående beskrivelse af de afrikanske stammer gør ham i virkeligheden til en af de første etnologer inden for Afrika og Caraiibens historie.

Originaludgaven er sjælden nu, og den nye oversættelse er derfor meget velkommen. Drivkraften i det store arbejde har været professor ved University of the Virgin Islands, dr. Arnold R. Highfield. Han har fortjenstfuldt forsynet oversættelsen med introduktion, noteapparat, litteraturliste og register.

Erik Gøbel

Familien i forandring i 18- og 1900-tallet & mødeberetning. Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres. Odense 1984 bd. III. red. E. Ladewig Petersen. Odense Universitetsforlag. 1986. 143 s. Kr. 134,20

Forud for afholdelse af den 19. nordiske historikerkongres i Odense forelå to af de tre planlagte rapporter. »Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser« og »Den kolde krig og de nordiske lande«. Den tredje rapport om »Familien i forandring i 18- og 1900-tallet« forelå kun i duplikeret form, men er nu blevet trykt i kongresrapporten sammen med referater fra mødets øvrige sektioner.

»Rapporten« omhandler familiehistoriske studier i Island, Norge og Sverige. Gisli Gunnlaugsson behandler »Den islandske familie 1801–1930« idet der især fokuseres på de gennemsnitlige familie- og husstandsstørrelser. Inspirationen bag undersøgelsen er P. Laslett's klassiske undersøgelse af familiemønstret i Vesteuropa. Laslett's »mønstre« med de relative små husstandsstørrelser stemmer ikke overens med islandske forhold, idet det påvises, at husstandene i årene 1801, 1880 og 1930 var på henholdsvis 6,4, 7,4 og 5,6 personer. Tilstedeværelsen af de unge personer forklares dels ved, at Island var et udpræget landbrugsland,

dels ved tilstedeværelsen af mange fattige, der blev forhindret i at gifte sig gennem en restriktiv lovgivning, og endelig ved en manglende adgang til jord og andre erhverv.

I den svenske undersøgelse fokuseres der på to by- og to landbosamfund, og det ses, at demografiske forhold ændres sammen med økonomiske forhold såsom landbrugets inddragelse i markedsøkonomien og industrialiseringens vækst.

Både den islandske og den svenske undersøgelse er tværnsitanalyser. Det betyder, at familiens forskellige faser, og for en stor del også de sociale vilkår, forbliver ureflekteret.

Det norske bidrag er forfattet af fire kvinder og koncentreret om 1) Husstandsudviklingen 1800–1920. 2) Nedgangen i børneantallet. 3) Ansvarsfordelingen mellem ægtefællerne og 4) Samfundets voksende overtagelse af omsorgsopgaverne. Alene disse titel-overskrifter antyder, at der i bidragene er en mere bevidsthedsmæssig tilgangsvinkel til familieforskningen end ved de øvrige nævnte.

Som i de andre lande faldt også husstandsstørrelsen i Norge. Men hvad betød det at leve i en stor versus en mindre familie med hensyn til tryghed, kvindearbejde og opdragelse? Det antydes bl.a., at de mindre hushold, i højere grad end de større, tidligere blev afhængige af hjælp udefra – slægten, naboerne eller det offentlige. At børnefødslerne faldt fra omkring 1900 ved vi, men måske ikke at fødselsbegrænsningen først satte ind i de nye erhverv som samfærdsel, handel og industri og sidst i landbruget. Med færre børn ændredes synet på kvindernes opgaver. Hvor familiens økonomiske grundlag i det førindustrielle samfund hvilede på begge ægtefæller, blev idealet mod slutningen af 1800-tallet at forsørgeransvaret var mandens og omsorgsarbejdet konens. Kun direkte nød gjorde det respektabelt for en gift kvinde at arbejde uden for hjemmet. I løbet af 1900-tallet vandt en række kvindejobs frem til at supplere de omsorgsfunktioner, der ikke blev varetaget i hjemmet. Der rejstes således en række centrale familiehistoriske aspekter. Flere spørgsmål kunne rejses og blev det i den efterfølgende diskussion som for eksempel: Hvad betød antallet af ugifte i samfundet for familiesynet? Hvilken betydning havde den forskellige opdragelse af drenge og piger? Samt spørgsmål i relation til mænd og kvinders forskellige placering i familien?

De familiehistoriske bidrag bygger, som de øvrige indlæg i rapporten, for størstedelens vedkommende på større undersøgelser og allerede udkomne værker. Det er sammendrag, der leveres. Bidragene er derfor vanskelige at tage stilling til. Læsningen af de familiehistoriske koncentratrater vidner dog om, at der på konferencen har været »glød« og engagement. Mod slutningen af sektionen blev det foreslået, at emnet skulle tages op igen på det næste historikermøde i Island 1987. Det findes imidlertid ikke blandt de planlagte emner.

Bogens øvrige rapporter er yderst kortfattede og

ofte meget indforståede. Var det generelle indtryk af mødet, som det nævnes side 89: »At svenskerne indbyrdes angreb hinanden. Danskere og nordmænd roste gensidigt hinanden, mens islændere og finlændere så til med store øjne«? At dømme efter rapporten var der langt fra diskussioner efter alle emnerne.

Nordiske møder kan være inspirerende at deltage i, og dette har sikkert været det. Denne inspiration formidles imidlertid meget dårligt i korte summariske indlæg som denne – og andre kongresserapporter – indeholder. Genren er vanskelig. Læser man denne rapport til ende, findes der imidlertid flere lister over baggrundlitteratur og mere eller mindre direkte henvisninger til andre og grundigere værker.

Bodil K. Hansen

Søren Eigaard, Harry Haue og Helge Larsen: Aftenskolen historie i Danmark. 192 s., ill. Dansk Folkeoplysnings Samråd. 1987. Kr. 150,-

Når aftenskolen fylder så lidt i fædrelands- og lokalhistorien, skyldes det først og fremmest kildeproblemet. Den har uden tvivl spillet en stor rolle for sine mange elever, men eleverne har kun sjældent efterladt sig oplysninger om aftenskolegang, og aftenskolens egen administration har været så spinkel, at sporene er få og svage. Derfor er det et glimrende initiativ, Dansk Folkeoplysnings Samråd har taget ved at udgive denne bog. For fremtiden står den, der også vil have aftenskolen med i sin fremstilling, ikke på bar bund.

Men når det er sagt, skal det også siges, at det kunne være gjort bedre. Bogens redaktør Henning Nielsen skriver i forordet, at kun det væsentligste kunne komme med. Man vil jo altid kunne diskutere, hvad det væsentligste er, men en vigtig forudsætning for sådanne valg er, at forfatterne er enige om kriterierne, og det synes de ikke at være. Man savner en bred indføring i emnet, en diskussion af aftenskolens forhold til den øvrige voksenundervisning og til folkeoplysningen. Hvorfor har redaktøren sat skel ved de to verdenskrige, når det netop fremgår af teksten, at aftenskolen forandrer sig afgørende ved århundredeskiftet og i 1960'erne? Tilsyneladende har redaktøren bedt de tre forfattere skrive lige meget med det resultat, at Helge Larsen synes at have haft for mange sider til perioden 1814–1914, mens Søren Eigaard, der skriver om tiden fra besættelsen til i dag, savner plads. Baggrunden for redaktørens og forfatterens problemer er naturligvis, at emnet ikke har optaget forskningen i mange år, og forhåbentlig får udgivelsen af bogen til følge, at flere får øjnene op for de interessante problemer, der er knyttet til aftenskoleinstitutionen.

Præcis hvorfor Helge Larsen starter med skoleloven af 1814, oplyser han ikke. Han skriver, at spiren til aftenskolen blev lagt i 1814, men fordyber sig dog i Reventlows eksperimenter på Fyn i det 18. århundrede. Det er ikke en taknemmelig opgave den tidligere undervisningsminister har fået, og da han ikke vover sig ud i en analyse af, hvad vi skal forstå ved aftenskole, bliver hans del af bogen en lidt tilfældig samling oplysninger om aftenskoler og aftenskolelignende foretagender blandet op med lidt brokker fra den almindelige politiske historie. De spørgsmål, der stilles til materialet, er uklare, og personlighederne fylder vel meget i teksten. Da billedredaktøren Jørgen Thomsen bestræber sig for at finde portrætter af så godt som alle, bliver det til nogen stykker! Helge Larsens fortjeneste er imidlertid, at han ikke nøjes med det trykte materiale, men tager hul på studiet af de mange indberetninger til ministeriet, der ligger i Rigsarkivet. Man kan også i Helge Larsens tekst finde statistiske data, som jeg ikke har set i andre fremstillinger, og han refererer sikkert fra forhandlingerne på rigsdagen. Da aftenskolen sidst i 90'erne er ved at komme ud af sin Tørnerosesøvn, og der for alvor tages initiativer, bliver Helge Larsens tekst sært flimrende. At aftenskolelærerne organiserer sig, og grundtvigianeren R. J. Holm udfolder store bestræbelser sidst i 90'erne, har Helge Larsen slet ikke øje for. De sidste 10 sider hos ham er en oprensning af oplysninger uden kronologi, der ender med, at han er ved det af redaktøren fastsatte årstal: 1914.

Harry Haue derimod har styr på tingene. Han starter sin del af bogen med en velgørende indledning om perioden mellem de to verdenskrige, hvor han bl. a. lægger vægt på den manglende udvidelse af undervisningspligten, der karakteriseres som »et bevidsthedsmæssigt efterslæb«. Han har et klart blik for det voksende skel mellem undervisning af unge og undervisning af voksne og gør en del ud af studiekredsformens gennembrud. Det er tydeligt, at hans interesse for AOF er stor, og vi får en glimrende beskrivelse af AOF's særpræg. Derimod er hans interesse for landbrugsorganisationernes indtog i aftenskolen begrænset, der refereres kort, men loyalt. Tre gange graver forfatteren sig ned i lokale eksempler – han skriver om den københavnske ungdomsundervisnings fornyelse, om en fynsk land-aftenskole og om udviklingen i Silkeborg – og det giver teksten liv og perspektiv. Det ofte oversete spørgsmål vedrørende det offentlige tilsyn med undervisningen tages op, og forfatteren er opmærksom på de ændringer, afskaffelsen af det gejstlige tilsyn i 1933 medførte. De nye amtsskolekonsulenter gik energisk til værks, og i deres arkiver ligger et værdifuldt materiale, der giver indblik i de lokale forhold. Det er naturligt nok, at en bog, der er skrevet med korte tidsfrister, ikke kan bygge på arkivstudier, og det er ikke noget savn i Haues velskrevne afsnit. Han gør til slut en del ud af Jørgen Jørgensens ung-

domsudvalg, der endte med at foreslå en udvidelse af undervisningspligten for ufaglært ungdom i byerne, mens landets unge gik fri!

Søren Eigaards problem synes at være, at »pligtstoffet« var stort og pladsen kneben. Han har derfor måttet prioritere og anfører selv side 182, at fremstillingen måske er for stærkt bundet til Christiansborgmiljøet, mens aftenskolens hverdag bliver forsømt. Det sidste prøver han at råde bod på ved at give et interessant indblik i, hvad man arbejdede med i Rynkeby. Men netop eksemplet – Hindsholm Landboforenings husholdningsudvalgs studiekreds – viser, at det er for snævert at skrive om aftenskolen. Tingene må sættes ind i en folkeoplysningssammenhæng. Kun ved at inddrage de »underliggende folkelige strømme« (s. 149), kan man få hold på emnet.

Forfatteren har, som det anføres i Henning Nielsens forord, valgt ikke at fordybe sig i de sidste 10–15 års udvikling, og det er uden tvivl en rigtig disposition. Søren Eigaard får bragt orden på en del rammer – så må analysen af enkeltheder og sammenhænge komme senere. Opgaver er der nok af. Hvorfor har vi f. eks. i Danmark fået de mange etableranter? Hvilken rolle har de kreative fag spillet i udviklingen af en voksenpædagogik? Hvorfor er det kvindelige element så stærkt i fritidsundervisningen?

Aftenskolen historie er en nyttig bog, der kommer på et tidspunkt, hvor mangt og meget ændrer sig i den frivillige voksenundervisning. Der er mange velvalgte illustrationer, og bogen har både litteraturliste og noteapparat, men nøjes desværre med et navneregister. Hvis Dansk Folkeoplysnings Samråd om et par år vil følge sagen op, vil det være naturligt at prøve at lave en fremstilling af folkeoplysningens historie. Det kunne f. eks. gøres som en artikelsamling. Ungdomsskolens historie er et andet forsømt område, hvor det ville være godt, hvis Samrådet tog et initiativ. Men næste gang bør man sætte lidt mere tid af til forberedelserne.

Søren Ehlers

Adda Hilden: Skal jeg sætter min datter i skole? Pigeopdragelse i 1800-tallets midte. Modtryk. 1987, 96 s., ill. Kr. 95,-

Adda Hildens bog er delt i fire afsnit. Bogen indledes med en gennemgang af skolevæsenet fra 1500–1860, herefter følger en biografisk skildring af pædagogen og forfatteren Athalia Schwartz, en genudgivelse af hendes skrift fra 1859: *Skal jeg sætte min datter i skole?* og endelig en bibliografi over Athalia Schwartz' (med fleres) skriftlige bidrag om skolevæsenet i midten af forrige århundrede.

Athalia Schwartz arbejdede hele sit liv i København. Det skolehistoriske afsnit drejer sig derfor især om skoleforholdene i København. Afsnittet er springende og skæmmet af noget tvivlsomme vur-

deringer. Det hedder f. eks., at den københavnske befolkning voksede stærkt efter 1850 som følge af det mekaniserede landbrug og det stigende fødselstal. Nu satte landbrugets mekanisering først for alvor ind i 1880'erne, og det var næppe så meget fødselstallets stigning, der påvirkede befolkningstallet som den forbedrede sundhed og den faldende dødelighed. Forfatterens udsagn om, at flertallet af de hjemmeunderviste ingen undervisning modtog, og at de højere pigeskoler fik en blandet social sammensætning i forbindelse med, at der blev oprettet fripladser, vækker ligeledes tvivl hos læseren. Man kunne være højt socialt placeret og alligevel have behov for fripladser til børnene. Hvorom alting er, så er det følgende biografiske afsnit præget af større præcision. Athalia Schwartz (1821–71) er en fascinerende skikkelse at læse om, og Adda Hildens pen flyder i dette afsnit let og ubesværet.

Athalia Schwartz var den ældste i en søskendeflok på seks. Hendes far var sekondløjtnant, og hjemmet var fattigt men fint. Ved hjælp af fripladser fik Athalia en for datiden meget lang skoleuddannelse, nemlig ti år. Med en sådan højere pige-skoleeksamen kunne hun ernære sig som privatlærerinde. For at få større selvgættelse indstillede hun sig i 1848 til institutbestyrerexamen. I tiden derefter drev hun en pigeskole og forberedte samtidig unge kvinder til lærerindeeksamen. Tid til at skrive havde hun også. Hun udgav ikke alene håndbøger om pædagogik, lyrik og grammatik men også noveller og romaner, ligesom hun skrev flere stykker, der blev opført på teateret. Samtidig blandede hun sig i datidens avis- og tidsskriftsdebatter.

Når Athalia Schwartz i så høj grad som tilfældet var »bortkastede sit quindelige væsens frygt for verden«, skyldes det en gradvis oparbejdet harme over de ringe muligheder, kvinder havde for uddannelse og for at sikre sig en selvstændig levevej. Det polemiske skrift, *Skal jeg sætte min datter i skole?* er et opgør med tidens pigeopdragelse og en anklage af de borgerlige miljøers dobbeltholdninger. Det er samtidig et velskrevet og velargumenteret skrift, der blotlægger datidens kønsmæssige uligheder. Piger skulle giftes, de behøvede ingen uddannelse. Sådan var holdningen i datidens borgerskab. Herimod argumenterede Athalia Schwartz for, at kvinder var borgere ligesåvel som mænd – og at begge køn burde have lige muligheder for uddannelse. Hun var også usædvanlig åben overfor fremtidige samfundsforhold. Vel havde det været sådan, at det var Adam der pløjede og Eva det spandt, men denne arbejdsdeling behøvede jo ikke at være eviggyldig. De pligter, den daværende hustru havde i hjemmet, kunne tænkes at forsvinde og andre ville kræves. Skolen skulle forberede til det nyere samfund. Var det f. eks. ikke fordelagtigere, at flere familier slog sig sammen og spiste i fællesskab? Herved ville der spares både tid og penge, og hustruernes kræfter og evner kunne anvendes til nyttigere formål. Med så fremsynede

tanker måtte skolen selvfølgelig også, i følge Athalia Schwartz, indrettes på at danne selvstændige mennesker og i særdeleshed kvinder med et »friere blik på livet«.

Athalia Schwartz var som antydnet meget fremsynet for sin tid og måske også lidt for optimistisk. »Den tid er ikke fjern, da der ikke vil gives noget andet aristokrati end intelligentsen«. Mere uddannelse måtte til, da fremtiden ville kræve mere end datidens mennesker endnu forstod.

Athalia Schwartz er et spændende menneske – modig som få – flere af hendes argumenter er stadig aktuelle. Det er velgørende at stifte bekendtskab med en kvinde af Athalia Schwartz' format.

Bodil K. Hansen

Jens Boel: Husmand og landarbejder i Danmark ca. 1842–1875 – med Holbæk og Vejle amter som eksempler. Landbohistorisk Selskab 1985. 224 s. Kr. 80,-.

Husmænd og landarbejdere kan ikke siges generelt at være oversete i historieskrivningen, men præget af husmændenes situation i dette århundrede har en væsentlig del af beskrivelserne taget udgangspunkt i småbrugene og ikke i daglejerne. Netop den her behandlede periode, som i høj grad falder sammen med kornsalgstiden, har ikke været særlig godt belyst. Samtidig var det en tid, hvor de, som overvejende skulle leve af at sælge deres arbejdskraft, måtte føle virkningerne af de høje kornpriser.

Retspolitisk sakkede husmændene agterud i perioden. Godt nok var pligtarbejdet ophævet for fremtidige kontrakter 1848, og regler for dets afløsning fastlagt 1850, men det fortsatte i praksis under nye former. Uden fæstetvang på husene fik husmændene heller ikke del i den økonomiske fremgang, som landbruget havde.

Karakteristisk for husmandsgruppen var kombinationen af lønarbejde og småbrug, som kunne indgå med vidt forskellig vægt. Afgrænsningsmæssigt er der også problemer på grund af bierhverv, som godt kunne gå over i hovederhverv, og som er svære at erkende gennem kilderne.

En analyse af ejendoms- og brugsforholdene for landbrugsejendomme i Holbæk og Vejle amter viser store regionale forskelle. I Holbæk Amt var der mange husmænd, især på leje- og fæstebasis, mens der i Vejle Amt var en mere glidende overgang mellem gårde og huse, ligesom selveje her var langt mere udbredt. I begge amter skete i løbet af perioden en stor vækst i antallet af huse, navnlig i dem med ringe eller uden jordtilliggende.

Det store problem ved beskrivelsen af landarbejderens økonomi i perioden blev allerede dengang præcist udtrykt af Tveje Merløse sogneråd i en indberetning i 1872: efter at have opstillet et budget

for en landarbejderfamilie på eksistensminimum kom det frem til, at så mange penge tjente familien slet ikke. Tidligere forfattere har gennemgående løst problemet ved at formindske husholdningsudgifterne, hvorimod denne forfatter hellere vil pege på bierhverv og hustruens arbejde til supplerende indtægterne. For forfatteren er det væsentligste – med stor ret – imidlertid ikke en usikker rekonstruktion af et budget, men de indirekte spor af fattigdom gennem målinger af højde, vægt, sygelighed etc. Indtrykket af dette er, at husmændene levede under eller lige omkring fattigdomsgrænsen. På baggrund af det behandlede statistiske materiale må der også være tale om en absolut forringelse af levevilkårene frem til 1871.

Bortset fra i periodens begyndelse og slutning var husmændene ikke særligt politisk aktive. I nogen grad (navnlig i Vejle Amt) hang det sandsynligvis sammen med en selvfølelse som landbrugere. På det mere overordnede politiske plan (f.eks. i Bondevennernes Selskab) blev husmændenes interesser ofte holdt tilbage for at opnå et sammenhold med gårdmændene over for godsejerne. Lokalt var husmændene også afhængige af gårdmændene med hensyn til arbejde, naturalieydelse (f.eks. mælk, pløjehjælp) og ved tildeling af fattighjælp (hvor gårdmændene dominerede sognerådet). De religiøse aktiviteter kunne fungere på samme måde som politiske, men var snarere et alternativ til politisk aktivitet.

Valget af to amter som undersøgelsesområde får den konsekvens, at studiet hverken bliver landsdækkende eller lokalhistorisk. På landsplan bliver væsentlige variationer dog belyst gennem de to meget forskellige amter – og på dette niveau bliver det muligt at benytte trykte bearbejdelser af det statistiske materiale. En mikroundersøgelse vil næppe heller kunne opfylde forfatterens målsætning, og netop gennemgangen af det primære kildestof, f.eks. indberetningerne 1872, kan give en fornemmelse af en noget skematisk behandling – et enkelt sogneråds besvarelse af et spørgeskema er et spinkelt grundlag for udtalelser om en generel tendens. På dette punkt kunne en inddragelse af regnskaber, dagbøger, m.v. have vist sin berettigelse. Også i gårdmandsstanden kunne der – i hvert fald i Holbæk Amt – være store variationer fra egn til egn med hensyn til brugsstørrelse, fæste/selveje og modsætningsforhold til godsejerne.

Behandlingen af kilderne er ellers givende, navnlig er diskussionen af indberetningerne om arbejderbefolkningens vilkår 1872 tiltrængt for landarbejdernes vedkommende. De skal anvendes med megen forsigtighed. Den historiografiske gennemgang i indledningen er udmærket, og både teoretisk og kildemæssigt er der givet god inspiration til de lokalstudier, der må følge.

Peter Korsgaard

Henning Ringgaard Lauridsen: Folk i bevægelse. Folkelig vækkelse, politik og andelsfællesskab i Nordvestsjælland. Forlaget Dalhus. I kommission hos Landbohøistors Selskab. 1986. 217 s., ill. Kr. 135,-

At efterspore de lokale rødder til de folkelige bevægelser og få styr på enkeltpersoners, foreningers og institutionernes betydning på en egn er nærmest blevet en særlig genre for specialskrivede studenter. I løbet af de sidste 10 år er der kommet så mange specialer, at mulighederne for at skrive den brede fremstilling, der i kraft af de mange lokalundersøgelser kan skildre den folkelige side af den grundtvigske bevægelse, nu er til stede. Også for Indre Missions vedkommende foreligger der flere gode lokalundersøgelser, og den igangværende indsamlingskampagne vil utvivlsomt stimulere interessen for at give sig i kast med studiet af Indre Missions lokale forankring og vækst. Ganske vist har medarbejderne ved indsamlingsprojektet ikke de bedste betingelser, men i lighed med lederne af SLAs amtskampagner til sikring af kilderne til de folkelige bevægelsernes historie evner de det, der egentlig synes umuligt. SLA mangler nu kun at få kampagner startet i tre amter, og det er sandsynligt, at hele det omfattende indsamlingsprojekt er afsluttet i 1990. Der bliver rigeligt at tage fat på for studenter og lokalhistorikere, og undersøgelserne i 90'erne bliver sandsynligvis så mange, at de kommer til at skygge for den kirkehistoriske forskning, der tidligere dominerede området.

Henning Ringgaard Lauridsens bog er nok oprindelig et studenterspeciale, der blev belønnet med guldmedalje af Århus Universitet, men det tilhører alligevel ikke helt genren. Emnet var nemlig fra første færd ikke alene andelsfolk, missionsfolk, grundtvigianere og restgruppen, men også deres indbyrdes samspil. Det mest bemærkelsesværdige resultat af specialet var forfatterens konstatering af, at missionsfolk og grundtvigianere rekrutteredes fra de samme socialgrupper i undersøgelsesområdet. Nu hvor undersøgelsen foreligger i sin endelige form, er det interessante snarere de mange nuancer, der er i fremstillingen. Forfatteren demonstrerer med sin bog stor lærdom og utrolig energi. Han stiller på grundlag af sine rigshistoriske studier netop de kvalificerede spørgsmål til kilderne, der giver de nuancerede svar, som bringer forskningen videre. Bogen er blevet til i løbet af de år, der er gået siden afleveringen af guldmedaljeafhandlingen, og forfatteren har både udnyttet nye forskningsresultater og igen og igen bearbejdet sit manuskript, således at det nu fremtræder som et svært angribeligt hele. Det er sådan set et åbent spørgsmål, om der fortsat er tale om en lokalhistorisk undersøgelse. Men hvad rolle spiller det? Det centrale er, at alle bliver kloge. Lokale læ-

serer får løftet sløret for et sindrigt net af forbindelseslinier, og ikke-lokale får svar på deres spørgsmål. Et andet spørgsmål, der presser sig på efter Henning Ringgaard Lauridsens bog er, hvordan forløb udviklingen i de egne, der ikke mærkede bevægelserne? Et par komparative undersøgelser kan gøre os klogere på, hvad bevægelserne egentlig betød for en egn.

Som sagt sprænger forfatteren egentlig genren i kraft af sin lærdom. Det er især tydeligt i de mange relativt korte indledninger og sammenfatninger, der på pædagogisk vis tager læseren ved hånden og fører ham/hende ind i problemerne. Måske er forfatterens pointer lidt for camouflerede, det morer ham at være underfundig, og det er i det hele taget en bog med humor og menneskelig varme. Forfatteren kan lide sine personer og lader undertiden især i billedteksterne små kommentarer slippe ud. Vi er tæt på de – lokalt set – store mænd, der imidlertid ikke får lov at vokse ind i himlen. Undertiden drister forfatteren sig til at indlægge små scener, der kan give læseren en fornemmelse af stemningen på et vigtigt møde, og andre gange giver han teksten lidt kolorit: »... det første rygende damplokomotiv... de fede stude på de saftige Limfjordsenge... den lille energiske kaptajn Dalgas...«. Det er også forfriskende at læse, at fæstebonden »afprøver grænser overfor magtthaverne«, eller at der kunne være tale om en »alternativ offentlighedsform«.

Undersøgelelsesområdet er herrederne Vandfuld, Skodborg og Hjerm, der alle har naturlige grænser (vandskel), og undersøgelsesperioden er tiden fra landboreformerne til århundredskiftet, men visse tråde følges dog op til ca. 1. verdenskrig. Området er stort – det omfatter 42 kirkesogne – og det må have været en stor arbejdsindsats at finde og skaffe sig overblik over materialet. Hvor meget kunne det bære? Der kan, viser det sig, svares nuanceret på overordentlig mange spørgsmål, blandt andet fordi forfatteren udnytter avisstoffet så godt. Især må et privatarkiv, der bærer meget, nævnes. Folketingsmand C. P. Aaberg, der repræsenterede Lemvig-kredsen helt fra 1861 til 1897, har efterladt sig et arkiv, der åbner mulighed for at dokumentere synspunkter og forbindelseslinier, vi ellers kun ville kunne ane. Det er især interessant at notere sig den overensstemmelse, der viser sig at være mellem Indre Missions og Højres synspunkter. Bogen vil med sine gode illustrationer, det solide noteapparat, det omfattende personregister og den fyldige litteraturoversigt være det naturlige fundament for enhver, der vil beskæftige sig med Nordvestjylland i perioden.

Bogen er anlagt med en stram disposition, der gennemføres uden svinkeærinder. I første del beskrives situationen og nybruddene før 1870, i næste del skildres de livlige år frem til 1885, og dernæst følger bogens tyngdepunkt, hvor forandringerne følges detaljeret på en række områder frem til århundredskiftet. I sidste del giver forfatteren ret

kortfattet situationen omkring år 1900 perspektiv og illustrerer det sikkert med en særlig analyse af forholdene i Bøvling sogn. Inden for disse faste rammer bevæger han sig ubesværet mellem skiftende niveauer, uden at lade læseren miste overblikket. De mange personer i denne »kollektive roman« ses som produkter af miljøerne, og spændende er det at følge det magtskifte, der skete, da godsejere, præster og proprietærer måtte vige for de gårdejere, der satte sig vel til rette og ikke var til sinds at flytte sig for husmænd og arbejdere. I forfatterens afsluttende »perspektivering« skelnes der mellem tre faser i bevægelsernes historie: 1) vækkelsesfasen, 2) organiseringsfasen og 3) institutionaliseringsfasen. Denne sidste fase, der for alvor sætter ind efter århundredskiftet, berøres egentlig ikke af undersøgelsen, men forfatteren nævner flere steder kort de kommende brudflader og illustrerer dem med den nævnte analyse af Bøvling sogn. De folkelige bevægelser stivner i institutionaliseringsfasen, og de skarpe skel i den snes år, der følger efter systemskiftet, trænger også til en lokalhistorisk behandling. Som nævnt er det vanskeligt at sætte fingeren på et punkt, hvor arbejdet er mangelfuldt. Forfatteren har truffet sine valg, fastlagt sine rammer og så arbejdet disciplineret for at fylde dem helt. Resultatet er en stofmættet, perspektivrig og velskrevet fremstilling, der aldrig bliver kedelig. Måske har lokale læsere lidt svært ved at læse de knappe sammenfatninger af de righistoriske sammenhænge, men jeg tror det egentligt ikke. Henning Ringgaard Lauridsen er ikke alene en meget kompetent historiker, men også en sikker formidler af sit stof. Hans meget vellykkede bog demonstrerer til fulde, hvilke rige muligheder samlingerne i de lokalhistoriske arkiver giver den rette mand.

Søren Ehlers

Erik Nørr: Mellem Otto og Jakob. 61 års brevveksling mellem Gyllingpræsten Otto Møller og præsten og naturvidenskabsmanden Jakob Severin Deichmann Branth I–II. Selskabet for Danmarks Kirkehistorie. 1986. 574 s., ill. Kr. 175,-

Anmelderen har et ambivalent forhold til brevsamlinger. På den ene side anerkender jeg dem som fortræffelige kilder (og bruger dem ofte selv) og derfor uundværlige, på den anden side føler jeg at jeg færdes på privat område og trænger mig ind, hvor jeg ingen ret har. Sådan også med den foreliggende brevsamling: den giver så meget at jeg nødvendigvis ville være den foruden, og undervejs – når brevene fx handler om Otto Møllers dybe sorg over sine børns død – føler jeg mig beklemt over at læse med.

Otto Møller var præst i Gylling ved Horsens fra

1860 til 1915. Han overtog embedet efter sin far, så bortset fra de tidligste barndomsår og studietiden i København levede han hele sit liv i Gylling præstegård. Jakob Deichmann Branth var ligeledes præst, men havde et mere broget livsløb: huslærer, skolebestyrer i Tønder til han blev udvist af preuserne i 1864, skiftende lærerstillinger, sognepræst nær Frederikshavn 1871–80 og i Ovsted-Tåning ved Skanderborg 1880–1905, hvorefter han tilbragte sit otium i Kolding hvor han døde 1916. Medens Otto Møller var en studerkammerets mand fik Deichmann Branth naturvidenskabelige interesser inden for geologi og botanik – han blev en højt anerkendt ekspert i lavforskning – og foretog adskillige rejser og studieture i ind- og udland. Otto Møller levede et eneboerliv, dels p.g.a. sygdom, dels fordi han af sind var indelukket, Deichmann Branth var udadvendt og berejst helt op i sin alderdom. De to forskellige typer lærte hinanden at kende i studieårene i København, og de første breve mellem dem blev udvekslet i 1853–54, det sidste kort før jul 1914, i alt en brevveksling over 60 år omend med lange pauser imellem.

Medens andre brevsamlinger fra Otto Møllers side har været kendt har brevene mellem ham og Deichmann Branth været upåagtede, og først ved en kontakt fra Branths familie er de kommet frem og nu udgivet af Nørr – 244 i alt.

De to venners breve omhandler studieforhold, nationale spørgsmål, det kirkelige liv i bred forstand, politik og naturvidenskab. Dertil præsters lønmæssige forhold, sociale stilling og selvfølgelig også privatlivet. Begge var forfattere og de kommenterer flittigt hinandens artikler og bøger, begge i øvrigt belæste og udveksler synspunkter på tidens litteratur. Det er således et rigt varieret indhold i deres breve, og da begge har markante meninger er deres korrespondance bestemt ikke kedelig.

Til forståelse af brevskriverne og deres tid skriver Erik Nørr en 40 sider lang indledning. Her præsenteres de to aktører og deres livsløb, og der gøres rede for deres økonomiske stilling, præstegårdens drift og præsternes pensionsforhold samt deres forhold til de gejstlige foresatte. Endelig giver Nørr en sammenfatning af deres syn på naturvidenskab og på teologi og politik. Sidst i bind II følger bibliografier, oversigter og slægtstavler foruden et omfattende noteapparat og navneregister. Noteapparatet afslører hvor møjsommeligt det er at udgive brevsamlinger. Det kræver et væld af detaljundersøgelser vedrørende begivenheder og personer, da brevskriverne af letforståelige grunde ikke har forudset, hvilke vanskeligheder en senere tids udgiver kunne få på grund af sparsomme oplysninger i konkrete sager.

Som sagt omfatter brevindholdet emner fra datidens politiske og kulturelle verden i bred almindelighed, og det er faktisk muligt gennem personregisteret at slå ned inden for det emnefelt læseren er optaget af. Det efterfølgende skal blot betragtes som prøver på indholdet.

På grund af DB's interesse for naturvidenskab er det forståeligt at han hyppigst bringer emnet på bane, men OM var ikke uinteressert i den eksakte videnskab, og han var en overgang stærkt optaget af astronomi. Begge var de modstandere af darwinismen og evolutionslæren omend ud fra forskellige motiver. DB fandt den for spekulativ, og OM at »det er en lidderlig Stank, der opstiger fra den Afgrund, hvori Darwin, Literaturselskabet og Socialister valse rundt...«. Sådan. Over for den datidige litteratur var de kritiske, hvad enten det drejede sig om verdslige eller teologiske udgivelser. Typisk er f. eks. en bemærkning som »Jeg har i disse Dage læst det udkomne af Martensens Levnet og ærgret mig over ham paa mange Maader...« (OM til DB), hvorimod han er glad for Grundtvigs og Ingemanns brevveksling: »Disse to Mænd tabe ikke ved, at deres Breve bliver læste af Andre, hvad ellers er Tilfældet med saa mange berømte Mænd...«. Otto Møller var grundtvigianer (så uklart dette begreb end er og var), og han forsvarer Grundtvig og havde ikke let ved at acceptere DB's kritik af ham, og heller ikke det drilleri der lå i at DB sluttede adskillige breve med sætningen »forøvrigt mener jeg at grundtvigianismen er slem«.

Politisk var de begge Højremænd. »Socialismen... er den praktiske Side af hin Abevidenskab«, skriver OM i 1873, og de anså begge Det forenede Venstre for et ulykkeligt sammenrend af vildfarne præster og højskolefolk. Især for OM var det bittert at mange af hans venner i den grundtvigske kreds blev Venstremænd, og det ærgrede ham åbenlyst at nogle af sognets ledende Venstrefolk også var de mest trofaste kirkegængere. Om Estrup mener DB, at hans »politiske fortjenester ere meget store« – bortset fra at han havde en uheldig hånd med kultusministre, og efter at han er fratruddet er »Højre alt for meget en samling ålehoveder uden hoveder«. Ingen af dem har noget til overs for I. C. Christensen – »erkedegnen fra Stadil«, og DB mener at »bette Rørdam« [H. Skat Rørdam] blev forstander for seminariet i Jelling, fordi familien havde indyndet sig i Stadil (s. 348). Heller ikke dansk udenrigspolitik finder megen sympati hos dem. Danmarks forsøg på at få et bedre forhold til Tyskland efter århundredskiftet betragtes som »jammerlighed og usselt kryberik« for det store kejserrige (DB), og i det hele taget begræder de to venner mangelen på ærlig forsvarsvilje og mandemod. »Vort Folkething er under al Kritik... jeg synes, at Folket dog ikke er saa ringe som dets Repræsentation og Styrelse...« (OM til DB). Deres holdning til det nystiftede Radikale Venstre i 1905 er selvfølgelig ikke positivt: »Zahle og hans Cumpaner...« (OM).

Det kan ikke undre at de begge er imod loven om menighedsråd, som OM i hvert fald ikke havde regnet med ville blive gennemført, hvad den som bekendt blev i 1903. Når den nu kom så måtte »presten finde på noget at lægge for, dyrene må

absolut fodres, ellers forgriber de sig på det, de burde holde sig fra, angriber presten eller lignende...« (DB).

Det er et par barske venner med iltre tilråb fra sidelinjen til godfolk i skole, kirke og på Rigsdag. Det er dog ikke ensbetydende med at der ikke er humor i dem også: »Ja, Skat Rørdam [biskop Th. Skat Rørdam] drog af sted, og han var dog en Kæmpe ved Siden af mig. Han havde alle sine Tænder og sit mørke Haar... men han maatte af Sted...« (OM). Man kommer tæt på de to præster gennem denne samling breve, og den udgør en værdifuld kommentar til datidens åndsliv afgivet af to personer, der trods deres lighedspunkter alligevel er to forskellige typer.

Det er en storartet udgivelse som Erik Nørr fortjener megen ros for.

Verner Bruhn

Ole Ravn: Gys, grin og romantik. Folkelig læsning 1850–1900. Strandbergs Forlag, 1985. 132 s., ill., Kr. 160,-.

Det forrige århundredes anden halvdel var et tidsrum hvor meget forandredes: industrialiseringen og urbaniseringen medførte ændrede levevilkår og orienteringshorisonter for et stort antal mennesker – på landet slog kapitaliseringen igennem og medførte individualisering og differentiering. Det var perioden med de folkelige bevægelser kolossale gennemslag – hvad enten det var sociale, religiøse eller politiske bevægelser – o.s.v., o.s.v. De sidste år har bragt en lang række undersøgelser af dette tidsrum i Danmarkshistorien, og rækken er ikke slut endnu: En stort anlagt forskning i Indre Missions historie er netop sat igang. Der forskes i idrætsbevægelse, afholdsbevægelse, arbejderbevægelse og meget mere. Kilder til denne forskning er oftest de traditionelle – protokoller, aviser, breve o.s.v., men naturligvis er også tidens litteratur en vigtig kilde til forståelse af tidens mennesker. Den litteratur, der tales om, er den, der kolporteredes til »folket«, enten direkte via dørsalg eller gennem ugeblade og aviser. Her er en kilde til mentalitets- og bevidsthedshistorien: sig mig, hvad du læser, så skal jeg sige dig, hvem du er!

Så simpelt er det naturligvis ikke, men analysen af populær litteratur (altså bøger eller ugeblade, der solgtes i masseoplæg), siger en hel del om tidens mentalitet. Man kunne måske også påstå at det var kilder til de normer og holdninger, der blev fremmet af den herskende klasse. Men når der er tale om den litteratur, som Ole Ravn her fokuserer på, er det nok kun delvis sandt. Ikke nok med at historier om kærlighed, spænding, skæg og ballade blev udgivet i masseoplæg, og læst, i perioden 1850–1900 – det gjorde de såmænd også før, og efter – historier om disse emner lever i bedste vel-

gående idag i ugeblade, kiosklitteratur og romanblade.

Det er derfor også spændende at se nærmere på indholdet i denne litteratur. Og det gør Ole Ravn i denne bog med en lang række tekstuddrag fra tidens folkelige læsning. Det drejer sig om fortællinger, der udkom på forskellig vis: gennem ugebladene, der netop i denne periode for alvor slog igennem som et massemedie, i avisernes føljetoner og i kolportageromaner, der solgtes via abonnement. Endelig kan nævnes den »lille« litteratur, små bøger, der som skillingsvisen dyrkede det aktuelle – og som iøvrigt ikke mindst blev udgivet af Strandbergs Forlag. Det er derfor også i høj grad relevant, at samme forlag nu 100 år efter udgiver denne samling af tekster fra 2. halvdel af det 19. århundrede.

Som grund til den enorme forøgelse i læsningen i denne periode understreger Ole Ravn, at der skete en egentlig industrialisering af litteraturen. Den folkelige læsning kunne kort sagt masseproduceres ved hjælp af nye maskiner – rotationspresse, forbedrede muligheder for gengivelse af illustrationer m.v., ligesom befolkningens læseevne forbedredes. Af lige så stor betydning var sikkert de store forandringer på det samfundsmæssige plan – og for det enkelte menneske. Selvom man flyttede til byen, kunne man godt stadigvæk drømme om den enkle tilværelse på landet, kærlighed kunne man altid drømme om, og storbyhorisonten bekræftedes kun i de mange mystiske og voldsomme fortællinger, der var så populære. I det hele taget er storbyen som et mareridtsagtigt, farligt rum et omdrejningspunkt for mange af fortællingerne, hvilket i sig selv fortæller historien om urbaniseringen.

Bogen er inddelt i 3 afsnit: Kærlighedsfortællingerne, der ikke mindst drejer sig om kærlighed på tværs af sociale barrierer – og om farerne for godtroende bondepiger i den store by. Spændingslitteraturen, der spiller på angsten og fremmedgørelsen i storbyen – og endelig afsnittet Armod og Rigdom – om hvordan de sociale modsætninger kommer til udtryk i litteraturen. Her gives spændende eksempler på fortællinger, der forholder sig moralsk dømmende i forhold til socialt fald – men også mere socialt indstillede tekster, der indeholder kraftige anklager mod levevilkår, moral og borgerskab.

Masseproduktionen af drømme belyses fint gennem Ole Ravns tekstudvalg – selvom jeg måske nok mener, at forfatterens sammenbindende analyser er noget summariske. Jeg havde gerne set teksterne og læsevanerne sat ind i en større sammenhæng, end der er plads til her, og med lidt grundigere analyser. Og her er det måske at bogen sætter sig mellem to stole. For hvorvidt man skal betegne bogen som underholdningslæsning for nutidsmennesker – der så kan more sig lidt over en svunden tids moralske og naive forestillinger – eller om det er en egentlig analyse af denne del af underholdningsindustrien, kan det være svært at

se. Én anvendelsesmulighed kan man dog påpege, nemlig i undervisningssammenhæng, hvor det nok vil være muligt at udvælge tekster fra bogen til danskundervisningen – f.eks. som perspektivering til beskæftigelsen med nutidens ugeblade. Nogen egentlig skolebog er den dog heller ikke, og denne usikkerhed omkring anvendelsesmulighederne kan opfattes som en svaghed. Men måske skal man slet ikke lede efter »relevansen« - der er vel fra forlag og forfatters side i høj grad tænkt på underholdning og kuriøs læsning. Om den kan overleve på nutidens mange-differentierede underholdningsmarked vil dog nok være et spørgsmål.

Som en præsentation af emnet, og som eksempel materiale på kilder, der ikke bør glemmes, når der forskes i det forrige århundredes historie, tjener bogen selvfølgelig et formål – det skal ikke tages fra den. Og man bliver faktisk også underholdt ind imellem, ikke mindst af de mange fine samtidige illustrationer, der ledsager teksten. En analyse af disse illustrationer som selvstændig »folkelig« kunst og set i forhold til fortællingerne må være næste led i afdækningen af den folkelige læsning i denne periode.

Poul E. Porskær Poulsen

Lars Chr. Nielsen: Skytte-Lars. En krybskyttes erindringer 1874–1930. Udgivet af Jesper Laursen. Forlaget Skippershoved. 1987. 216 s., ill. Kr. 195,-

»Vi blev så tilsagt til at møde i retten i Næstved for krybskytteri, hvor vi fik en bøde på 15 kroner hver; det var da til at komme over. Det var min anden tur på ulovlig jagt. Det går godt dette her, tænkte jeg. I kan tro, jeg tog revanche, som I senere skal høre«. Lars Chr. Nielsen, kendt under dæknævnet Skytte-Lars, var kun 19 år gammel, da han i 1893 startede på en livslang karriere som professionel krybskytte. »Danmarks værste og bedste« betegner han sig selv. Den titel har han sikkert nok fortjent, men prisen for den var høj: 30 års hårdt friluftsliv, som ødelagde helbred og nerver, og som honoreredes med en tilværelse på bunden af samfundet, i evigt klammeri med ordensmagt og skovpersonale.

Forlaget Skippershoved har udsendt Skytte-Lars' erindringer, som han skrev få år før sin død i 1932. Udgiveren, Jesper Laursen, har klogeligt forkortet det oprindelige, 540 sider lange manuskript ned til det halve og udeladt en række jagtventyr, der til forveksling ligner hverandre. Krybskyttehistoriske specialister kan se disse afsnit i originalmanuskriptet, der nu befinder sig i Jagt- og Skovbrugsmuseet, efter at det har ligget gemt hen i godt et halvt århundrede i Vordingborg. I »Efterskrift« har Laursen redegjort for manuskriptets opståen: Et kortere afsnit i erindringerne har Skytte-Lars baseret på dagbogsnotater, men ellers har han

støttet sig på personlige papirer og avisudklip samt en – blændende hukommelse. Jesper Laursen har illustreret bogen med et fortræffeligt udvalg af samtidige fotografier, som han under udfoldelse af stor opfindsomhed har opsporet i lokalhistoriske arkiver og private fotoalbums. Foruden de obligatoriske scener af feudale jagtselskaber finder man billeder af en række mere eller mindre moralsk anløbne personer, der optræder under dæknavn i teksten. Det har unægteligt været et stort arbejde at identificere dem, men det har resulteret i et billedmateriale, som på eksemplarisk måde underbygger og levendegør en i forvejen spændende tekst.

Skytte-Lars var kendt som en notorisk løgnhals, når han – hvilket skete utallige gange – var indkaldt for retten for at gøre rede for sin natlige færden. Derimod er der ingen tvivl om, at han skrev sine erindringer ærligt og redeligt. Den fandenivoldskhed, han lagde for dagen i retslokalerne, præger også erindringerne, men nu med et helt andet sigte: Intetsteds er der antydning af, at de skal tjene som en personlig retfærdiggørelse; f. eks. afslører han med næsten pinlig åbenhed, hvilken slyngel han var over for sin familie.

Det er fra første side medrivende læsning; stærkest i erindringerne står vel nok indledningskapitlet, »Hyrdedreng«. Skytte-Lars var født på et fattigt husmandssted under Gissselfeldt. Stemningen i hjemmet var forpestet af faderens tyranniske fremfærd mod kone og børn. Da den begavede dreng kom i skole, indtog han snart pladsen som duks, (hvilket Jesper Laursen kan dokumentere ved hjælp af skoleprotokollen). Otte år gammel kom han i tjeneste som hyrdedreng hos en skovfoged, og dermed var det slut med de boglige sysler. Lektierne skulle han lære i arbejdstiden, men uanset hvor mange prygl han fik i skolen og skovfogedhjemmet, så var det umuligt at læse uden at falde i søvn. Skytte-Lars bemærker lakonisk: »Ingen havde jeg at beklage mig til. Hjem turde jeg ikke rende, den eneste trøst jeg havde var, at de andre hyrdedreng fik samme omgang i skolen, så vi blev vandt til det og mente, at sådan skulle det være«.

Skytte-Lars slår sig som nygift ned i Næstved, der i den følgende snes år danner udgangsbasis for hans natlige togter til de midt- og sydsjællandske skove. Han er tit væk fra hjemmet i uge- eller månedsvis ad gangen. (Til slut i erindringerne kryber han til korset og bekender, at familien måtte betale *sin* pris for hans livsførelse). Hans jagtudstyr bestod foruden bøsse og karbidlampe af maske og falsk overskæg. Der var dengang åbenbart ingen problemer med at få byttet afsat, vildthandlere og hotelrestauratører tog uden tøven alt. Han gik helst på jagt alene men antog dog ind imellem nogle »elever«. Til at begynde med er cyklen det foretrukne transportmiddel, senere i tyverne lejer han sammen med nogle kolleger bil med chauffør! Da er han så svækket af dårligt hjerte, at han knap nok kan løfte et rådyr.

I 1904 besluttede en række sydsjællandske godsejere at sætte en endelig stopper for Skytte-Lars' virksomhed. Det skete ved at ansætte ham som distriktsbetjent, en manøvre, som ikke var ualmindelig dengang. Uden skrupler af nogen art anskaffer han sig et nyt forlorent overskæg og går nu med en iver, der nærmest virker forstemmende, på jagt efter tidligere kolleger og elever. Han skaber ro i skovdistrikterne, men får til tak en fyrings-seddell; hermed brast hans egentlige, honette ambitioner om at få holden inden for herresædernes jæger- og skyttekorps. Godsejerne hjalp ham dog til at erhverve et værtshus i Næstved, men også denne udvej slog fejl. Krybskytteriet blev genoptaget, og han udvider sit jagtrevir med de midtjyske skove omkring Frijsenborg. Her var der til hans store overraskelse »mask fuldt« af dyr...

Skytte-Lars' erindringer har ikke kun jagt- og skovhistorisk interesse. Bogen har sin usædvanlige styrke i, at den giver et fortættet og usminket tidsbillede af tilværelsens bagside i Danmark omkring århundredskiftet. Det går ud og ind af beværringer, spillebuler og herberge, det ene miljø mere rå og brutalt end det andet. En stemning af alles kamp mod alle har forgiftet disse miljøer, og mistro og nag præger forholdet mellem krybskytte-kammeraterne. Og midt i al denne *tristesse* overraskes man gang på gang over den festlige beskrivelse af begivenheder og personer, der er som grebet ud af Gustav Wiedes provinsbyfortællinger. Skytte-Lars skriver med en veludviklet sans for humor og selvironi, hvad der bidrager stærkt til at kaste et forsonende skær over erindringerne.

Trods al hans snak om »hævn« og »revanche«, er Skytte-Lars' forhold til godsejerne næppe dikteret af et indædt klassehad. Ordene er snarere udtryk for hans ønske om et personligt opgør med de godsejere, der førte sag mod ham i retten. Da en godsejer (utvivlsomt uforvarende) foreslog en lavere bødestraf i en vildttyverisag, end ordensmagten gjorde, kvitterede Skytte-Lars på gentlemanlike manér med aldrig mere at sætte sin fod i hans skov! Intetsteds gør han sig dybere overvejelser over årsagerne til sin skæbne, men bebrejder kun sig selv, at det gik ham som det gik i verden. Blandt hans kammerater var der ifølge Jesper Laursens oplysninger enkelte aktive socialdemokrater og en kendt århusiansk syndikalist, men de har ikke gjort noget politisk indtryk på Skytte-Lars. Han opfattede ikke sig selv som samfundsopprøreren men var og blev individualist.

»Jeg indser, at min livstids kræfter kunne være udvejet langt bedre«, skriver han på sidste side. Vi må være ham taknemlig for, at han havde lyst og energi til at skrive denne sin »livsroman«, som han kalder selvbiografien. Alt i alt en højst se- og læseværdig bog!

Asger Th. Simonsen

Kai Kiær-Andersen: *En dansk fremmedlegionærs oplevelser 1911-1920*. Udgivet og kommenteret af Johs. Nielsen og Kjeld Birket-Smith. Odense Universitetsforlag. 1985. 300 s., ill. Kr. 134,20

Siden fremmedlegionens oprettelse 1831 har ikke så få danskere gjort tjeneste i den. Det er dog kun få af dem, som har nedskrevet, endstige fået udgivet, erindringer fra deres tid i legionen. De her udgivne er nedskrevet i 1920'erne, revideret af forfatteren i 1930'erne, men altså først udgivet nu.

Kai Kiær-Andersen er født 1885 på en gård ved Maribo. Da faderen må forlade gården, kan sønnen ikke komme på officersskole, hvorfor han søger optagelse som officer i fremmedlegionen 1911. 1911-24 er han legionær, 1911-15 i Algeriet og Marokko, 1915-20 på Vestfronten og Balkan under Verdenskrigen og i Sønderjylland ved afstemningen 1920 og 1921-24 udenfor aktiv tjeneste. Han tager sin afsked i håb om at gøre karriere i det civile liv, hvilket mislykkes. Indtil 1938 er han uden tilfredsstillende beskæftigelse. Først da lykkes det at få nogle faste jobs, som kan give et tåleligt liv.

Erindringerne omhandler perioden i aktiv tjeneste i legionen, 1911-20. De er nedskrevet i 1920'erne, da håbet om en civil karriere slår fejl. Angiveligt er formålet at gendrive en række usandheder om fremmedlegionen, som er fremsat i forskellige bøger. Man kan dog spørge sig selv, om de ikke også skal ses i sammenhæng med de bristede forhåbninger om en civil karriere. Den karakter de har og det billede forfatteren tegner af sig selv tyder på, at de er skrevet med henblik på offentliggørelse, ikke kun som gendrivelse af usandheder om legionen, men også som en form for selvanbefaling.

Sproget og stilen er noget ubehjælpssom og ikke særligt letflydende. Der har helt klart ligget dagbogsnotater til grund for dele af beretningen. Dette kommer tydeligt frem når beskrivende afsnit afbryses af afsnit, som indledes med »I dag«. Ofte medfører disse »stilbrud« problemer med at følge kronologien og dermed handlingen.

Indholdet er præget af heroisme, gentlemanship, krigsromantik og næsegrus beundring for den franske overklasse. Det er kampen, mand mod mand, udkæmpet af gentlemen efter fair principper, der tæller. Vagt- og kasernetjeneste tæller ikke. Det er soldaten, der går i døden uden at kny, det er den rigtige, beundringsværdige soldat. Han adlyder loyalt sine overordnede, selv om de er elendige generaler og selv om konsekvenserne er den visse død.

Der kunne trækkes mange ting frem af disse erindringer, men det leverer pladsen ikke mulighed for. Det skal dog nævnes, at man ikke får et særlig detaljeret billede af livet i legionen. Dertil er skil-

dringen for overfladisk, og man skal huske, at forfatteren var officer. Snarere får man en konkret persons fremstilling af, hvordan han ønsker at andre skal opfatte ham.

Jens Christensen

Peter Nordendorf Olson: Fredspolitisk Folkeparti. Et pacifistisk forsøg på opnåelse af folketingsrepræsentation. Odense Universitetsforlag. 1985. 86 sider. Kr. 96,-.

Bogen er et led i rækken af småpartistudier fra Historisk Institut ved Odense Universitet, og i dette tilfælde er betegnelsen småparti virkelig velvalgt. Det drejer sig nemlig om Fredspolitisk Folkeparti, der kun opnåede at blive en parentes i Danmarks politiske historie.

Partiet var bygget op omkring den politisk labile Aage Bertelsen, der havde en fortid hos Det radikale Venstre. Bl.a. inspireret af et møde med Albert Einstein opstillede han i sin bog »Her er dit våben« 14 punkter, der var hans bud på verdens redning fra atomkatastrofen.

Det er en mangel ved den foreliggende bog, at de 14 punkter, der senere kom til at udgøre hele Fredspolitisk Folkepartis program, ikke er opstillet og gennemgået. Dog bliver partiets hovedideer udførligt behandlet, nemlig udmeldelse af NATO med følgende afrustning og indtræden under FNs beskyttelse samt udvidet dansk hjælp til u-landene. Ideen om Danmarks afrustning og neutralisering har været på danske pacifisters program siden 1880'erne; derimod var det andet punkt nyt, da Aage Bertelsen begyndte at agitere for det i midten af 1950'erne. Allerede på det tidspunkt indså han, at u-landsbistand retteligt hørte hjemme under sikkerhedspolitik.

Aage Bertelsens brud med de radikale var en reaktion på partiets medansvar for forsvarsforliget i 1960 og vedtagelsen af enhedskommandoen inden for NATO i 1961. Partiet havde måttet betale for regeringsdeltagelsen i 1957 og 1960 med en meget lav profil på forsvarsområdet. Efter nogle få måneder i en flygtig partidannelse ved navn Tværpolitisk Centrum brød Bertelsen også med dette og var derefter med til at danne Fredspolitisk Folkeparti i december 1963.

Partiet, der havde mindre end 100 medlemmer, fik sin store chance, da en afhopper fra SFs folketingsgruppe meldte sig ind i partiet, hvorved man slap for at indsamle underskrifter til folketingsvalget i september 1964. Partiet var dog på alle leder for svagt til at slå igennem, og under TV's valgudsendelse nåede man næsten det paradiske, da en repræsentant for partiet blev kritiseret for at stå helt uden noget indenrigspolitisk program. Hans svar lød, at der ikke står noget i grundloven om, at et parti skal have et program!

Fredspolitisk Folkeparti opnåede da også kun 9000 eller 0,3% af stemmerne. Peter Nordendorf Olson trækker sin konklusion på partiets betydning noget stærkt op, når han hævder, at det ved at fratage Det radikale Venstre stemmer, var årsag til, at S-R-koalitionens flertal forsvandt og regeringssamarbejdet ophørte. Vælgernes vandringer er næppe så enkle, at man kan gå ud fra, at de radikales tilbagegang på et mandat ved valget udelukkende kan tilskrives eksistensen af det nye parti.

Det skal dog understreges, at forfatterens konklusioner generelt virker overbevisende. Således får han tydeligt trukket frem, hvordan partiets problemer hænger snævert sammen med, at et enkelt område er for ringe en platform for et politisk parti. Herudover ligger bogens styrke først og fremmest i en indgående analyse af hovedaktørernes holdninger og motiver.

Kurt Risskov Sørensen

Peter Birkelund og Henrik Dethlefsen: Faldskærmsfolk. SOE's arbejde i Danmark 1941-45. Årsskrift for Frihedsmuseets Venner 1986. 160 s. Kr. 45.

Museet for Danmarks Frihedskamp er et af de få museer, der overkommer at udføre egentlig forskningsarbejde og udgive resultaterne efterhånden som de fremkommer. I 1984 udkom undersøgelsen af industrisabotagen, i 1985 forelå studiet af »modstandsbevægelse og modbevægelse« og i år fremlægges så resultatet af et indsamlingsprojekt angående de 53 faldskærmsnedkastede SOE-folk, der i perioden 1941-45 blev sendt til Danmark. Undersøgelsen bygger på en fornyet gennemgang af det af Jørgen Hæstrup indsamlede arkiv- og beretningsmateriale samt senere udkommet litteratur. Forfatterne har endvidere foretaget interviews med de af faldskærmsfolkene, der har kunnet opspores. Derimod må det understreges, at der ikke er inddraget engelsk arkivmateriale. Dele af SOEs arkiv blev kasseret efter krigen, og den resterende del er stadig hemmeligstempelt.

Undersøgelsen er i væsentlig grad beskrivende, og der fremlægges meget nyt om de enkelte faldskærmsfolks forudsætninger for arbejdet og deres skæbne som agenter. I konklusionen gøres opmærksom på, at Danmark sammenlignet med andre besatte, vesteuropæiske lande modtog forholdsvis få agenter og at rytmen i modtagelsen fulgte de allieredes strategi. Bogen indeholder et omhyggeligt navneregister over samtlige faldskærmsfolk. Desværre har man ikke registreret andre navne og således heller ikke stednavne.

Billedredaktionen har været mindre heldig. Det er klart, at man har haft besvær med at finde samtidige billeder af agenterne og deres virksomhed. I stedet har man især valgt portrætfotografier

og en billedtekst, der alene angiver personens navn. Man savner i høj grad oplysning om billedets datering, den viste uniformering o.lign. Der ved reduceres de sikkert majsommeligt indsamlede fotos i nogen grad til fyldillustrationer.

»Faldskærmsfolk« udgør et værdifuldt supplement til Jørgen Hæstrups grundlæggende studier. Når SOEs arkiver ad åre bliver tilgængelige, vil det blive muligt på en anden måde end nu at afdække årsagsforholdene bag denne centrale organisations virksomhed.

Peter Bondesen

Frédéric de Coninck og Dronninggaard. En mosaik af tekster og billeder ved Jens B. Friis-Hansen og Finn Slente. Historisk Topografisk Selskab for Søllerød kommune. 1987. 160 s., ill. Kr. 150,-

I 1763 kom en ung mand til København. Efter hans eget udsagn var han rejst hertil på flugt fra en kvinde, som havde sveget ham på det grusomme. I lommen havde han – ifølge fortællingen – en eneste louis d'or og et par introduktionsbreve til fremtrædende danske statsmænd.

Om det var »lykkeskillingen« eller brevene, som hjalp ham i København skal være usagt, men i løbet af ganske kort tid havde den unge mand fået ansættelse ved det danske asiatiske kompagni. Planen var, at han – efter eget ønske – skulle udstationeres i Kina. Han ville gerne så langt væk fra den elskede som muligt. Realitetssansen fik dog overhånd, da han blev tilbudt en stilling som medarbejder af et københavnsk handelshus. Herefter var hans livsbane afmærket. De næste 48 år levede han i Danmark og blev som i eventyret først umådelig rig og dernæst mistede han en stor del af sin formue.

Denne unge mand var ikke en hr. hvem som helst i Danmarkshistorien. Han hed Frédéric de Coninck, var søn af en hollandsk købmand og er måske bedre kendt som en af den florisante handelsmægtigste købmænd.

Rigdom blev i den florisante handelsperiode skabt ved at købe billigt og sælge dyrt. Og det gjorde de Coninck. Han var tilmed i besiddelse af et så tilpas stort vovemod, at han til fulde forstod at udnytte de muligheder, som først og fremmest de amerikanske frihedskrige og siden napoléonskrigene skabte for »neutrale« nationer. Skibe, som førte dansk flag kunne således sejle frit, hvorimod skibe fra de krigsførende lande kunne risikere at blive opbragt eller angrebet.

De første generationer af handelskapitalister investerede sjældent deres profitter i selvstændig produktion. De levede hovedsageligt af at handle, og blev handlen ramt gik de også selv ned med flaget.

For at beskytte sine handelsmuligheder udfol-

dede de Coninck en temmelig omfattende diplomatisk aktivitet, hvilket også i sidste ende bragte ham i fedtefadet. Magtens tinder er stormomsuste, og da han i 1807 sammen med sognepræsten i Lyngby og en anden lokal godsbesidder tog et initiativ til at sælge fødevarer til de belejrede engelske soldater, blev han anklaget for landsforrædderi. I følge samtidige akter tog de tre dette initiativ for at undgå, at uro og anarki skulle brede sig på landet (s. 93). Måske spøjte det også i de Coninck's baghoved, at man herved kunne forhindre et angreb på København og at flåden – herunder hans egne skibe – blev taget.

Som bekendt gik det lige modsat. Englænderne sejlede af sted bl. a. med otte af de Coninck' skibe. Hermed var handelshuset rystet, og det næste chock kom med statsbankerotten i 1813. I 1821 gik handelshuset fallit. I mellemtiden var de Coninck død i 1811 – rensat for anklagerne for landsforrædderi.

Udgivelsen af bogen Frédéric de Coninck og Dronninggaard gør det muligt at danne sig et billede af denne mands – mildt sagt – eventyrlige liv. Men den gør mere end det. De 40 tekster, hvoraf hovedparten er næsten samtidige med de Coninck selv, gør det muligt at få viden om de mægtige købmænds selvforståelse og det liv de levede. Udover at omsætte sine profitter i nye varepartier brugte de Coninck sine penge på, hvad man kunne kalde »repræsentativ ødselhed«. En ødselhed, som både havde til formål at vise alle og enhver, hvor mægtig en mand han var, men som også blev brugt til at eksperimentere med nogle af tidens nyeste teknologiske landvindinger. I pagt med sin samtid lod de Coninck flere landbrugs- og gartneri- og havebrugsforsøg udføre på sin ejendom Dronninggaard ved Furesøen.

Den store park, som omgav hans private slot – Dronninggaard – var således både til lyst og til nytte. Parken blev anlagt i årene 1782–86 efter planer udført af de Coninck' gode ven, hollænderen J. F. H. Drevon. I bogen »Frédéric de Coninck og Dronninggaard« er optrykt både Drevons egen minutøse beskrivelse af haveanlægget og nogle af hans tegninger og kort. Der var tale om »iscenesat natur«, hvor det ene landskabsmæssige tableau efter det andet vekslede med »romantiske indslag« som ruinerne af et græsk tempel, en ermitbolig, obelisker og lysthuse, alt imens at søer, kanaler, kilder og springvand skabte variationerne i landskabet. Som det vil fremgå af følgende citat var det frodighed og sensualitet i skøn blanding:

»Efter at have forladt De Elskendes Spring drejer stien og følger søbredden, derpå falder den og når til pynten af halvøen; medens blikket til venstre fortæber sig i Fursøens yderpunkter, kan man der til højre nyde synet af svaner, ænder og andre tamme søfugle, som boltrer sig i en temmelig stor dam af uregelmæssig form, beliggende mellem to højdedrag dækket af vild skov, medens karperne på et givet signal kommer til

syne for at slås om det brød, man tilkaster dem.« (s. 40)

Det var ikke kun dyr og natur, som blev iscenesat i det drevonske parkanlæg. Også bønderne blev det. Den 22. juli afholdtes hvert år på de Conincks hustrus fødselsdag en stor offentlig fest. Til den lejlighed blev godsets bønder klædt ud i hollænderdragt! Men, som det bemærkes i en samtidig avis-reportage fra en af disse fødselsdage, burde man rettelig »paalægge disse Sjællændere at være stumme, saalænge de agere Hollændre«, hvis ikke illusionen skulle brydes. (s. 82)

Et andet årligt tilbagevendende tableau var søslag med minikrigsskibe på Furesøens vover under ledelse af sønner og nevøer af de Coninck med kendskab til søen.

Bogens tekster fokuserer på parken og livet her. Hvad der skete inden for murerne i det de Coninckske palæ hører vi mindre om. Er dette et udtryk for mangel på kilder eller for, at udgiverne har villet begrænse sig til parken?

Ind imellem falder der dog nogle oplysninger af, som kan have interesse for en »hverdags-kulturhistoriker«, som undertegnede. Det fremgår således af flere erindringer, at også hverdagen inden for murerne var præget af ødselhed. Det berettes f. eks., at de Coninck's hustru, en vinter, hvor familien havde givet alle sine frugttræer til omegnens fattige for at de kunne bruge dem til opvarmning, ikke kunne slukke sin tørst med en fersken! Men hun foretrak dette fremfor, at »... besvære min gode ægtemand, som kun passer på sine penge for at anbringe dem godt, med nye krav« (som at skaffe hende en fersken ncs) (s. 119).

De Coninck's havde seks børn, som efter faderens udsagn blev opdraget ganske frit (s. 27). Måske under inspiration fra Rousseau, hvis idealer netop i disse år var blevet praktiseret ved hoffet i forbindelse med opdragelsen af den senere Frederik den 6.

Slægten og sammenholdet udgjorde en fundamental del af de Coninck's hverdag. Han sørgede for at have dem alle i sin nærhed. Til broderen – som han i 1790 var indgået i kompagniskab med – og til sønnen Fritz, som i 1809 overtog firmaet, blev der bygget boliger på godsets jorder.

De Coninck var patriarken i alle livets forhold. I sin forretning, hvor han efter sigende altid gav sine ansatte følgende råd: »Jeg begyndte med mindre end I, arbejd, vær ærlige, og jeg svarer for jeres fremtid.« (s. 118) I sin familie og i politiske forhold. Det var det sidste, som kom til at koste ham dyrt. Her trådte han alligevel den enevældige konge for nær.

Bogen Frédéric de Coninck og Dronninggaard er forsynet med en liste over litteratur til supplerende læsning og med tre registre. Et over personnavne, et over stednavne og et over træer og bevoksninger i parken. Hermed lægger udgiverne op til at bogen kan bruges af såvel personalhistorisk,

lokalhistorisk eller havearkitektur-historisk interesserede læsere.

Det er imidlertid min opfattelse, at udgivelsen rummer endnu en dimension, nemlig den mentalitets- eller kulturhistoriske. Således er det en bog, man kan forvente vil få mange interesserede læsere.

Ning de Coninck-Smith

Ena Hvidberg og Hammelene Toft Jensen: Vestegnen – fra gartneriland til forstad. Københavns Amtsmuseumsråd. 1986. 120 s., ill. Kr. 75,-

Som et led i museernes bestræbelser på at skabe et overblik over den regionale kulturhistorie, som kan bruges i forskning, formidling og samfundsplanlægning, har Københavns Amtsmuseumsråd iværksat et storstilet projekt. Fire bøger skal til sammen beskrive Københavns amts forvandling fra åbent land med skove, landbrugs- og gartneriland til tæt bebyggede forstæder med store industrikvarterer, boligområder og trafik anlæg. På denne måde vil museumsrådet gøre opmærksom på, at Københavns amt, hvor en stor del af landets befolkning i dag bor og arbejder, har sin egen særlige, men hidtil ret så forsømte kulturhistorie – hvilket bl. a. afspejler sig i den meget ringe museumsdækning og i de få og nye lokalhistoriske arkiver.

Af de planlagte fire publikationer er »Vestegnen« den første. Vestegnen, forstået som området langs Køge Bugt og Roskildevej, er nok også det landskab, der af alle Københavnsegnene har haft mest »øndt i identiteten«. Skønt engang hjemsted for en rig og markant bondekultur (»Hedeboegnen«), har egnen i 200 år lidt under den romantiske naturopfattelse, hvorefter skove, søer og bakker var idealet, mens et fladt og tætbebygget landbrugsland var »kedeligt«. På landskaber i landet er da også som Vestegnen i bund og grund blevet forandret af bygning og trafik anlæg, og hvor lidt åben plads var levnet, er landskabet blevet »forbedret« med nye skove og kunstige bakke- og klitlandskaber.

I det indledende kapitel giver forfatterne en god og alsidig introduktion til egnen og dens meget komplicerede udvikling. Eneste fejl er, at overskueligheden hæmmes af de mange overskrifter og overskrifttyper, hvoraf de fedeste bruges til laveste niveau!

Størsteparten af Vestegnens bogen fokuserer imidlertid på forstadsbebyggelserne fra vort århundrede. Også de store områder med gammel stationsbybebyggelse, tidlige parceludstyknings og nyere sociale boligbyggerier er miljøer med meget ringe historisk identitet. I en god blanding af historik, uddrag af erindringer og interviews og citater fra forskere og forfattere fremlægges Vestegnens byer: Rødovre (som dog allerede i 1978 fik en

fremragende historisk monografi), Hvidovre, Albertslund, Glostrup, (Høje) Tåstrup, Hedehusene samt de nye byer langs Køge Bugt.

1960'ernes og 1970'ernes nye byer er ret summarisk behandlede. Dels er udviklingen på anden måde relativt veldokumenteret (men ikke samlet på et sted), og dels er det endnu svært at bedømme de seneste tiårs miljøer »objektivt«, dvs. upåvirket af den hårde miljøkritik, som mere akademiske kredse har rettet mod disse års bybyggeri. Hovedvægten i beskrivelsen er lagt på de ældre forstadsområder, hvor forfatterne påviser, at der trods de senere års voldsomme udvikling på Vestegnen endnu findes en gammel og rodfæstet lokal identitet. Denne har sin baggrund dels i de engang blomstrende og selvstændige stationsbyer langs Roskildebanelen, dels i den tidlige kolonisation, hvor den københavnske arbejderbefolkning tog Vestegnen i besiddelse med selvbyggerhuse i parceludstyknings og sommerhuse ved Køge Bugt. Et fint kapitel om Køge Bugt som »udflugtsmål og sommerparadis« dokumenterer området som arbejderklassens modstykke til borgerskabets så ferede Strandvej og Nordkyst!

Men når parceludstykningsstiden mellem 1920 og 1950 er så central for den lokale identitet, er det ærgerligt, at forfatterne endnu på det tidspunkt, hvor bogen blev skrevet, ikke havde fuldt rede på de egentlige sammenhænge i historien bag »det lille hus med have«. Man får ikke forklaret forskellene på byggeforeninger, kolonihaver på lejet grund, (koloni)have- og parcellforeninger, sommerhuse m.v. Et fælles hovedprincip i byggeforeninger, have- og parcellforeninger var den kollektive grundlæggelse med overgang til særeje, når grund (og evt. hus) var betalt ud efter ca. 15–25 år. I de tidlige byggeforeninger efter 1898-loven (denne forhistorie nævnes heller ikke) byggedes der huse med det samme, mens man i have- og parcellforeningerne byggede, når der var råd, hvorfor disse lå som havegrunde med alle slags selvbyggede lysthuse og helårshuse til langt op i 1950'erne. På den baggrund bliver hovedsætninger som s. 37: »Officielt var jorden udlejet til folk, der ville anlægge en havekoloni... men efterhånden byggedes der helårsboliger« og s. 37: »da sognerådet stillede krav til beboerne om at købe grundene og sætte dem ordentligt i stand... skiftede »Islev Havekoloni« navn til »Islev Grundejerforening« og i slutningen af 1940'erne var alle beboere på Islev blevet grundejere« meningsløse! For det første: det var ikke i modstrid med haveforenings-ideen at bebygge med helårshus, når tidens fylde kom, og for det andet: alle have/parcellforeninger blev til grundejerforeninger, når ejendommene efter planerne var betalt ud!

Men bortset fra denne forvirring, som forfatterne siden har rådet bod på i en glimrende sammenfattende artikel om »det lille hus« i Arv og Eje (1987), er der god forståelse for haverens betydning som delvis selvforsyning i arbejderklassens

husholdsøkonomi, og for interesseudsætningerne mellem nybyggere og de gamle sogneråd. Interessant er det, at hvor haveforeningerne i nogle byer (som Esbjerg) selv købte jord gennem mellemmand, synes udstykningerne på Københavnseggen i større grad at være foretaget af grundspekulanter, hvoraf en hel gruppe omkring 1. verdenskrig var uldjyder!

Vestegnsbogen er alt ialt et første, godt og vigtigt initiativ til skabelse af en historisk dimension i de nye boligmiljøer, som er rammen om så mange danskeres hverdag (for flere og flere mennesker hele dagen). Og det er fint, at forfatterne citerer forfatteren Inge Eriksens ord: »Sydvestegnen kræver identitet... men netop selve nedbrydningen af ens nationale og kulturelle arv (i de nye forstæder) er med til at opbygge en ny identitet«. Dermed understreges, at det nye, det uetablerede, det skarpe brud med fortiden er lige så vigtigt at dokumentere i indsamling og undersøgelser som de lange linjer og traditioner. Netop på Vestegnen bør et fremtidigt museumsvesen bygge på denne erkendelse.

Peter Dragsbo

Margit Baad Pedersen: Stationsbyliv. Karise 1880–1940. Selskabet for Stationsbyforskning. 1987. 212 s., ill. Kr. 244,-

Statens humanistiske Forskningsråds store forskningsprojekt om Stationsbyens Historie, som blev startet i 1980, begynder nu at give resultat i form af spændende bøger. Næsten samtidig udkom Niels Peter Stilling: »De nye byer« og Margit Baad Pedersens »Stationsbyliv«. Hvor »De nye byer« er resultatet af en større udviklings- og befolkningshistorisk analyse af stationsbyer over hele landet, er »Stationsbyliv« resultatet af en dybtgående etnologisk analyse af et enkelt, karakteristisk stationsbysamfund.

Hovedformålet med undersøgelsen har været »at få klarlagt hvordan livet formede sig i en dansk stationsby fra dens grundlæggelse i 1880'erne til omkring anden verdenskrig« med besvarelse af spørgsmål som: Fandtes der en specifik stationsbylivsform, som adskilte sig fra henholdsvis oplandets og købstædernes do.? Fandtes der i virkeligheden flere livsformer og hvordan var et stationsbysamfund i det hele taget lagdelt og struktureret?

Lad det være sagt med det samme: »Stationsbyliv« opfylder fuldt ud målsætningen. Sjældent har anmelderne i den grad følt, at et stykke Danmark blev levende i en bog!

»Stationsbyliv« starter med en god indføring til egnen og sognet før de første byspirer viste sig. Dernæst gennemgås byens udvikling; udstykninger og bygninger, og her har Margit Baad Pedersen fundet den periodeinddeling brugbar, som tid-

ligere er blevet konstateret i de vestjyske stationsbyer: En første pionerfase, hvor kulturen er landleg og husene små og enkle. Dernæst en ambitiøs periode, hvor det nye bysamfund får sit eget liv og et byggeri, stærkt præget af købstadbyggeskikken. Og til sidst en mere vegeterende periode, hvor stationsbyen videreføres med sine etablerede funktioner. Denne fasedeling afspejlede sig også i Karises fælles- og foreningsliv, som i pionerperioden var fælles for hele sognet, men hvor der i den ambitiøse periode efter 1900 opstod mere bymæssige foreninger for byen alene: håndværker- og borgerforeningen, idrætsklubben (i modsætning til oplandets grundtvigiansk prægede ungdoms- og gymnastikforening) m.fl.

Interessante er ikke mindst kapitlerne om grupperinger, ledere, hjem og omgangsformer, hvor man for alvor kommer tæt på den lille by – på en måde, som med en dæmpet, medlevende humor forstår at balancere mellem den videnskabelige ærlighed og hensynet til de mennesker, som har leveret oplysningerne og som gennem bogen skal opnå en bedre forståelse af deres eget samfund. I disse kapitler illustreres, hvordan der i stationsbyen udvikledes en dominerende livsform baseret på de mange selvstændige håndværkere og handlende. Denne store gruppe betragtede sig som stationsbyens kerne, og det er disse familier, der i størst omfang er blevet boende i byen. Karakteristisk for gruppen var bl. a., at man kom sammen både som naboer og som stationsbyborgere i et samvær, hvor spising og kortspil for begge køn var hovedelementerne i samværet. Hjemmene var i hele perioden fra 1890'erne til 1940'erne indrettet traditionelt med »fin stue« og soveværelse-spisestue, alt møbleret med solide snedkermøbler.

I modsætning til den centrale gruppe stod på den ene side den lille overklasse, hvis normer knyttede sig til borgerskabet i købstæderne og København, og på den anden side de fåtallige arbejdere. Også i overklassen spillede mændene kort, men kvinderne kom sammen til eftermiddagste! Endvidere var hjemmene præget af de mange repræsentative stuer, efter 1920 ofte med antikviteter. Hvor de almindelige stationsbyboer købte ind i stationsbyen eller af og til i Køge, købte overklassen ofte møbler og klæder i København, og i 1920'erne begyndte »stationsbyborgerne« yderligere at skille sig ud med sommerhuse, idrætsudøvelse og klaverer!

I nogle kapitler gennemgås derefter fælles- og foreningslivet, suppleret med en aktivitetskalender for årene 1885, 1915 og 1935, rekonstrueret ud fra lokalaviser og arkivalier. Især 1915–1935 giver et slående billede af »foreningsdanmark« i stationsbyudgaven. Næsten hver aften er besat, ofte med flere arrangementer. For eksempel 8. marts 1915: i biografen: Moderen + humoristisk ekstrasnummer, i Socialdemokratisk Forening: folketingsmand A. C. Meyer taler, samt på hotellet: auktion over Engelsk Beklædningsmagasins varelager.

Endelig karakteriserer Margit Baad Pedersen i de sidste kapitler Karises placering mellem landet og købstaden. Karises kultur var på mange måder efter 1900 bymæssig, og økonomisk var der interessekonflikt med sognerådet om etablering af institutioner og service for den nye by. Men alligevel var Karise også landets by, bl. a. illustreret ved at landboerne efter 1900 som rentiers og partikuliers bosatte sig i byen. På den anden side var Køge et kulturelt forbillede, men samtidig den konkurrent, som på langt sigt løb af med sejren i kampen om oplandskunderne. – Netop fordi de mindre stationsbyer i disse år rammes på livsnerven af omstruktureringen inden for handel og håndværk, ville det have været fint med en analyse, der gik op til vor egen tid. Dette er forfatteren den første til at beklage. 1940 var stationsbyprojektets tidsramme, og man kunne derfor håbe på, at der forskellige steder i landet blev mulighed for at følge stationsbyprojektet op med undersøgelser af udviklingen fra 1940 til i dag.

I diskussionen af Karise mellem land og by afprøver Margit Baad Pedersen begrebsparret »rural« og »urban«, men som også andre har erfaret, er disse begreber ikke særligt brugbare i analysen af samfundet omkring 1900, hvor hele landbosamfundet var inde i en forandringsproces henimod en mere bypræget kultur.

Ved at vælge en stationsby – og her igen alene byen – kommer undersøgelsen kun i glimt ind på to interessante aspekter ved stationsbyerne: deres indbyrdes forhold og hårfine konkurrence (som kunne afdækkes, hvis man f. eks. analyserede stationsbyer i et herred eller et købstadopland) og oplandets brug af og forhold til de nye byer. Men til gengæld er Margit Baad Pedersen med sit sikre greb om den etnologiske tilgang til et lokalsamfund kommet så tæt på »stationsbyens« liv, ånd og identitet, som det overhovedet er muligt. »Stationsbyliv« er en fremragende beskrivelse. Illustrativt og klart fremlægges i kapitel efter kapitel de mange små træk i dagligliv og fællesliv, som præcist karakteriserer »det stationsbyske« ved Karise. Til sammen giver det et afrundet helhedsbillede, som ikke alene er værdifuldt som udgangspunkt for sammenlignende karakteristik af andre stationsbyer – større eller mindre – men som også vil kunne bruges som inspiration og forbillede for tilsvarende analyser af landsbyer eller købstæder!

Nina Fabricius og Peter Dragsbo

Thomas Fjord Nielsen: Den konservative sag 1886-1986. Det konservative Folkeparti i Ringe kommune. Ringe 1986. 63 s., ill., Kr. 240,-

Det har nok ikke altid været nemt at være konservativ – særligt ikke i et landområde, hvor partiet næsten altid var uden for indflydelse, ofte ugleset af det andet store borgerlige parti. Men i Ringe har man det godt og har bl. a. valgt at fejre hundredåret for stiftelsen af den konservative klub med et historisk skrift.

Skriftet er bygget op i to parallelle forløb, på landsplan og på lokalt plan. På landsplan beskrives den politiske og økonomiske udvikling samt det konservative partis rolle. Denne del fylder næsten halvdelen af skriftet. Det lover ikke så godt for den folkelige historiebevidsthed, når selv tilhængere af »Gud, Konge og Fædreland« skal have fædrelandets historie rekapituleret. Behandlingen bygger på konservative værker, med særlig vægt på sikkerheds- og forsvarssagen, lige fra 1864: »Neutralitetspolitikken isolerede os i 1864 og gjorde os til et let bytte for tysk aggression«.

En almen baggrund er nu ikke dårlig for lokalhistoriske skrifter, hvis den bruges som indgang til behandlingen af det lokale. Desværre er det ikke sket her. De forskellige stridigheder i landsorganisationen (f. eks. industrien/mellemstanden, Christmas Møller) har ikke sat sig spor i behandlingen af det lokale stof. Kun i forbindelse med KUs uniformering i 1930'erne sker en kobling (og det fordi en lokal repræsentant i KUs landsledelse gik stærkt imod uniformeringen).

Hvordan havde partiet det i Ringe? Bortset fra enkelte medlemstal og antallet af kommunalbestyrelsesmedlemmer får vi ikke meget at vide derom. Den første antydning af en lokalpolitik er i 1967. Utvivlsomt har det været svært for et lille parti i en kommune med to store partier, og måske kunne de konservative ikke få noget igennem, men en konkret politik må man have haft i kommunen. Og det kunne da også være interessant at vide, om Erik Eriksens venlige holdning over for de konservative smittede af i Ringe? Beskrivelsen af forholdet til Venstre standser før 1. verdenskrig. Det er også svært at vurdere svingninger i medlemstal og ændringer i personsammensætning uden en beskrivelse af Ringes udvikling.

Hovedparten af den lokale del er beskrivelser af møder, fester, opstillingslister og navnlig af personer. Det sidste er bogens stærke side. Her er gjort et stort arbejde, især da næsten alle er med billede. Det vil være til stor glæde lokalt. For en udenforstående kan det da også være sjovt at læse, at en af formændene havde rotter i stråtaget på sin gård.

Parthistorie kan være svær at skrive, fordi nogle emner ikke kan berøres, men det ville have været berigende for bogen, hvis den havde været mere problemorienteret.

Peter Korsgaard

Jens Velle: Hugo Matthiessens Viborg fotograferet september 1917. Forlaget Hikiun og Special-Trykkeriet. 1987. 120 s., ill. Kr. 120,-

Som en smuk hilsen til Viborg Stiftsmuseum i anledning af 125-årsjubilæet i 1986 har Hikiun og Special-Trykkeriet i fællesskab udgivet en fornem publicering af Hugo Matthiessens fotografering af bevaringsværdige huse i Viborg. Hermed er den tredje købstad fra Nationalmuseets købstadsfotografering udgivet efter at Ribesættet kom i 1983 og Haderslev i 1984. Flere byer bl. a. Aalborg skulle være undervejs.

Bortset fra en undersøgelse af det håndfaste forberedelsesarbejde med ansøgning til byrådet om tilskud og bestemmelse af datoen for Viborgopholdet er det noget magert, hvad forfatteren har fundet frem om billedernes antikvariske baggrund. Genoptrykket af en programmerklæring for købstadsfotograferingen fra Fortid og Nutid bd. 1 og et avisinterview med Hugo Matthiessen fra 1954 gør det ikke. Det afgørende må dog være udvælgelsen af bygningerne og resultatet af besøget nemlig billederne.

Købstadsfotograferingens hovedsigte var selvsagt antikvarisk nemlig det at fastholde billedet af en række truede bygninger for eftertiden. Men projektet havde også den hensigt, at det skulle placere Nationalmuseets 2. Afd. bedst, når administrationen af den bygningsfredningslov, som man o. 1914 kunne se måtte komme, skulle placeres. Opgaven skulle gerne gå til Nationalmuseet og ikke, som man kunne frygte, til Akademiet. Derfor er Hugo Matthiessens Viborgfotografier ikke, som det anføres s. 26, hans »helt private opfattelse af den elskede købstad«. Derimod er der tale om en målbevidst registrering med baggrund i en bygningsudvælgelse, der havde tiden for sig. Det ses bl. a. af, at det netop fortrinsvis blev de fotograferede bygninger, der få år senere blev fredet. Derfor savnes stærkt en bygningshistorisk karakteristik af de enkelte huse gerne belagt med en samtidig vurdering.

Det havde været interessant at få placeret Hugo Matthiessens billeder i en fotografihistorisk sammenhæng ud over det rent tekniske. Som registreringsfotos er de, som det anføres, bemærkelsesværdigt skarpe, men det er et spørgsmål om den egenskab gør dem til et højdepunkt. Klassisk smukke er de næppe. Kompositorisk har de adskillige mangler. Tydeligst fremgår det af de mange beskærne eller forsvundne skorstene og gavle.

Bogen er tilrettelagt fornemmere og produceret bedre end de to forgængere. Fotografierne er gengivet i duplex, og man har undgået den kedelige brunering. Det er en smagssag, om man kan lide de sorte »sørgerand« omkring fotografierne. Normalt bruges denne rand som en markering af ubeskåret negativrand. Det kan forekomme lidt søgt at anvende den her, hvor der gengives ældre, frem-

kaldte billeder uden negativrand, som så er lagt op mod en ret bred, sort baggrund. Det er rosværdigt, at man har ofret så meget på en fotobog. Det kan kun stimulere til øget interesse for det særlige medie.

Peter Bondesen

Erik Bjørn Olsen & Vilfred Friborg Hansen (red.). Grenaa Gymnasium – 25 år på heden. 1986. 88 s., ill. Kr. 98,-

I løbet af mindre end 30 år er den del af en ungdomsårgang, som får en gymnasial uddannelse, steget fra 6–7% til over 35%, og antallet af gymnasier er mere en tredoblet.

Grenaa Gymnasium oprettedes i 1961 som et af de første gymnasier, hvor der lå en klar egnsudviklingstanke bag initiativet. Skolen har således bestået i 25 år og valgt at markere dette med et jubilæumsskrift, hvor der i tekst og billeder virkelig bliver givet et indtryk af gymnasiets forvandling fra eliteskole til en folkets skole, således som rektor og elever samt kontor- og rengøringspersonale har oplevet denne udvikling.

Selv om enkelte indlæg kun henvender sig til en indforstået gruppe, er der to store artikler, som har interesse for en langt bredere kreds end gamle Grenaa-studerende og danske gymnasielærere.

Johs. Hoffmeyer, der var skolens første rektor og som døde kort før jubilæet, beretter om gymnasiets oprettelse og hverdag samt om forholdet til det omgivende samfund i bogens store indledningsartikel, som også giver læseren et tydeligt indtryk af den personlighed, der gennem 16 år ledede skolen. Respekt for bureaukratiske »papirnussere« har absolut ikke været et dominerende træk hos Hoffmeyer, men modsat har han en ubetinget hyldest til de fremsynede lokalpolitikere, der på trods af sund fornuft valgte at bygge et gymnasium i Grenaa. Billederne af studenterholdene 1964 og 1967 viser normændringerne i hans rektorperiode, men hans frisind var så stort, at han med glæde citerer den elev, som ved hans fratræden udtalte: »Du har været en skidegod rektor«!

Henning Salling Olesen, studenteraktivist fra '68 og nuværende lærer på RUC, skriver om sin gymnasietid i Grenaa, men når hans artikel skal fremhæves her, er det p.g.r.a. dens videre perspektiv: de nye og traditionsbundne gymnasiers betydning for børn fra læsefremmede miljøer. Vi har jo utallige beretninger om højskolernes betydning for personlighedsudvikling og social opstigning, men i virkeligheden er det en tilsvarende historie, Salling Olesen giver i sin lykønskingsartikel. Gymnasietiden – både undervisningen og den daglige rutebiltur – nedbrød klasseskel og gav landproletariatbørnene en selvtilid, som kunne bære.

Jubilæumsskriftet fremtræder i et klart tryk og med en solid hæftning. De velvalgte billeder er

tonet i en rødbrun nuance, hvorved der fremkommer et enhedspræg (og måske en smule nostalgi).

Vi kan i de kommende år forvente en strøm af gymnasiejubilæumspublikationer, og hvis der skeles til Grenaabogen, vil vi kunne få væsentlige bidrag til dansk uddannelses- og socialhistorie i velfærdssamfundsperioden.

Bent Iversen

Viggo F. Hejlesen og Vigand Rasmussen i samråd med K. S. Knudsen og Preben Lunde: Vandelbanen 1897–1957. Vejle Kulturhistoriske Museum. 1987. 128 s., ill. Kr. 150,-

De færreste jernbaner får lov at dø i stilhed, i hvert fald ikke når nedlæggelsen er besluttet. Da Vandelbanen blev 50 år og dermed rundede det skarpe hjørne, blev den hyldet med et festskrift: *Vejle-Vandel-Grindsted Jernbane 1897–1947*, 1947. Da Vandelbanen havde været død i 20 år, fik den endnu en hilsen i Lars Rasmussens: *Vandelgrisen*, 1978. Og nu i 90-året for oprettelsen og 30-året for nedlæggelsen, bliver den lyslevende igen i nærværende publikation, der udsendes samtidig med en udstilling på Vejle Kulturhistoriske museum. Den tidsmæssige distance til emnet, det foreliggende materiale og museumsformidlingen har formodentlig medvirket til, at bogen hverken er opstiltet, selvhøjtidelig eller jamrende i tonen. Tværtimod får læseren en jævn og munter og til tider næsten selvironisk indføring i Vandelbanens vedtagelse, virke og nedlæggelse.

Bogens opbygning er utraditionel. Efter 2 siders barndomsindringer af TV's Dus med Dyrene Poul Thomsen, der har holdt sommerferie hos onkel Hans, der var banemand i Vejle, følger en systematisk gennemgang af hver enkelt holdeplads eller trinbræt fra Vejle Nordbanegård til Grindsted station. Denne gennemgang udgør halvdelen af bogen. Først herefter gennemgås banens historie. Bogen afsluttes med et kort efterskrift, materielfortegnelse, statistik, køreplaner, kilder og litteratur, billede af nogle godsfrimærker og et kortudsnit, der viser banens forløb i terrænet og en længdeprofil.

For hver enkelt station eller trinbræt fortælles om bemanningen, bygningernes antal og funktioner med tegninger eller skitser af beliggenhed i forhold til banelegemet. Beskrivelsen for hver enkelt lokalitet levedegøres af erindringer, anekdoter og amatørfotografier eller professionelle fotos. Da det benyttede materiale er uensartet fra stop til stop, giver gennemgangen et varieret indtryk af udviklingen til forskellige tider. For eksempel skulle en kone fra Vandel med banen relativ kort tid efter dens åbning. Da toget skal til at køre, opdager hun, at hun er den eneste passager, og siger til stationsforstanderen: »ja, a skuld' godt nok te Vejjel, men di behøve da æt å kye få mi skyld. A ka da godt vint te i muen«.

Vandel fik en central plads under sidste krig, da Værnemagten besluttede at bygge en flyveplads her. Dette betød øgede transporter af såvel materiel som arbejdskraft. Morgen og aften blev denne arbejdskraft bragt frem med tog fra Vejle. Som for mange andre privatbaner betød krigen en opblomstring og en forlængelse af banens levetid p.g.a. de vanskelige transportforhold under krigen.

Som nævnt består bogens sidste halvdel af en historisk gennemgang af banens tilblivelse og virksomhed i dens 60-årige historie. Der gives en præsentation af de personer, der har været aktive ved baneprojektets iværksættelse, fx landstingsmand og redaktør Thomas Nielsen og amtsvejinspektør C. H. Kidde, af de politiske omstændigheder der bevirkede, at jernbaneanlæggene blev en del af kampen i opgøret mellem højre og venstre i 1880'erne, og af de uendelige stridigheder om linieføringerne på lokalbanerne.

Horsens, Vejle, Kolding og Fredericia ville alle gerne sikre sig det størst mulige opland og disse bestræbelser har været så hæftige, at de kaldes »den østjyske jernbanekrig«. Vejle står efter bogens vurdering som vinder. »Den der kommer først til Give har sejret i oplandskampen«, sagde Kidde ofte. Og det gjorde Vejle jo, selv om det er en anden historie end Vandelbanens.

Bogen har en udmærket balance mellem det lokale stof og sammenhængen til righistorien og verdenshistorien. De mange amatørfotos og de benyttede beretninger får også sider af jernbanelivet frem, som mange jernbanehistorier undværer. Fx er kvinderne så småt også blevet synlige i Vandelbanens historie. Af bogen fremgår, at betjeningen på holdepladserne i næsten alle tilfælde var kvinder. Kun Randbøl og Haraldskær Fabrik Holdeplads fik mandlige ledere. Banevogteren og hans hustru boede på stationen, og hustruen var ekspeditrice der. Privatboligen stødte umiddelbart op til ventesalen, og i Lihmskov sørgede fru'en for at sætte familiens plydsstol frem, når godsejeren fra Engelsholm skulle med toget, så han ikke skulle sidde på venteværelsets træbænk.

Det fremgår ikke tydeligt, om en kvinde kunne være ekspeditrice, hvis hun ikke havde en mand. Men der nævnes et omvendt eksempel, hvor et ungt par i Bindeballe var blevet indstillet til henholdsvis ekspeditrice og banevogter. Kvinden forlod sin forlovede før giftermålet, og den unge mand måtte meddele, at han ikke længere opfyldte betingelsen for stillingen, nemlig at være gift. Han fik den ikke.

Bogen fremdrager flere træk af svundne tiders nøjsomhed. Som eksempel kan nævnes, at bestyrerparret på Østerby holdeplads fik indlagt elektrisk lys i 1942 på grund af petroleumsmangel. Betingelsen var, at familien selv skulle betale for hele stationens lysforbrug og alle de indvendige pærer, hvad de accepterede.

Det lokale erhvervsliv har på adskillige måder øvet indflydelse på banens liv. Da oprettelsen blev

drøftet, var De forenede Papirfabrikker, der havde filialer i Haraldskær og Vingsted, med til at sikre oprettelsen ved at betale et betydeligt indskud og havde som følge deraf også en kraftig hånd ved linieføringen. De forskellige transporters art, om det var grus, mergel, foderstoffer eller tørv, øvede også indflydelse på de indkøbte godsvognes udformning. Nogle godsvogne blev benyttet som udflugtsvogne om sommeren ved at indsætte bænke.

De enkelte sogne eller kommuner havde især indflydelse på banens liv ved oprettelsen, og da tiderne blev trange i begyndelsen af 20'erne og i slutningen af 40'erne. Det er karakteristisk, at Randbøl sogn, der i hele perioden havde nytte af turistturene og i en del af perioden også glæde af banen til betjening af den monumentale og nu nedrevne klædefabrik, gav et langt større tilskud til opretholdelsen end de øvrige sogne. Og Skibet, der lå tæt på Vejle og derfor var mindre afhængig af banen, kunne nemmere være kostbar, mens Nørup, der fra begyndelsen havde været utilfreds med linieføringen i sognets yderkant, hørte til de mere forbeholdne støtter.

Som nævnt var besættelsen med til at forlænge banens liv. Siden 1921 havde den givet underskud, og nedlæggelsestankerne havde været luftet i 30'erne. Men årene 1942-46 gav overskud, og efter krigen søgte man at fastholde kundegrundlaget ved moderniseringer, fx med skinnibusser til persontrafikken. Det betød dog kun et stakket frist, underskuddet var kommet for at blive. Før trafikministerens »mordkommission« fra 1954, der skulle vurdere privatbanernes fremtid, havde barslet, havde Vandelbanens bestyrelse i 1955 besluttet, at banen skulle nedlægges hurtigst muligt.

Det er nok en smagssag, om man finder forfatterens prioritering af bogens afsnit god. Hvis man intet kender til jernbanehistorie, vil den første halvdel virke indforstået. Som en selvfølge nævnes fx den østjyske jernbanekrig uden henvisninger. Men er læseren rimeligt orienteret, og i hovedsagen interesseret i det lokale stof, vil det ikke genere, at læse bogen forfra. Første del er nok også lidt lettere læst, selv om man ikke kan beskyldte anden del for at være tung.

Bogen er velillustreret, og selv om en del af amatørfotoerne teknisk set kunne være bedre, er de i høj grad med til at give bogen liv. Hvad der savnes, er et udbygget kortmateriale. Givebanen spiller fx en betydelig rolle i Vandelbanens historie, men hvis man ikke ved, hvor Give ligger, får man det ikke at vide her. Tilsvarende med alle de andre baner, der optræder i bogen. Det eneste kort der vises, er Vandelbanens forløb. Selv om teksten således har det løst, der bringer bogen ud over lokalhistorie, gælder dette ikke illustrationssiden. Men for alle de sogne, der var berørt af Vandelbanen, vil den være fornøjelig læsning. Cyklister og fodfolk kan bese strækningen fra Vejle og til Bindeballe som natursti.

Helle Askgaard

Danmarks kirker. Ribe amt. Bd. 2 hæfte 13–14. Janderup, Billum, Lunde, Outrup. Udgivet af Nationalmuseet. 1986. Side 1019–1160, ill. Kr. 110,–

Efter at de tidligere hæfter (1–12) har behandlet amtets bykirker er kirkeværket med hæfte 13 begyndt behandlingen af landsbykirkerne, i første omgang Vester Horne herreds kirker. Hæftet indledes med en fortræffelig artikel af Michael H. Gelting, der beskedent kaldes »Træk af kirkernes ejendoms- og forvaltningshistorie«. Kildematerialet til kirkernes økonomiske forhold er ikke stort, især ikke før et stykke ind i 1500-årene, men i Ribe amt er kildedækningen bedre end mange andre steder. Det skyldes bl. a. at listerne over nyordningen af kirketienden fra 1572 er bevaret komplet for hele stiftet og kan sammenlignes for store dele af amtet med oplysninger om tienden fra 1547. Materialet gør det muligt at tegne et mønster, også bogstaveligt i form af nogle udmærkede oversigtskort. I artiklen bekræftes teorien om at sognene ved Vadehavet og ådalene var velhavende institutioner i middelalderen (s. 1019). Det falder godt i tråd med de foreløbige konklusioner af »bebyggelsesprojektet« under Den antikvariske Samling i Ribe. På grund af omlægninger i tienden ser det ud som om kirkerne inde i landet får øgede indtægter i senmiddelalderen, medens »de rige« mod vest stagnerer. Men – som Gelting noterer – er det forstatistiske materiale usikkert og tillader kun relative slutninger. De er imidlertid interessante nok. I et afsluttende afsnit gøres der kort rede for kirke-ejerforhold efter 1700 hvor en række kirker blev solgt og overtaget af godsejere. Man nikker genkendende til en smuk illustration (s. 1026) af den Teilmannske trane – Christian Teilmann, Nørholm, der var amtets største kirkejer.

Den relative velstand forklarer måske kirkebygningernes anselige længde, enten de var lange fra begyndelsen eller om de, som i Lunde, blev forlænget mod vest, i Outrup muligvis også – i hvert fald blev koret der udvidet mod øst. Sikkert nok afspejler velstanden sig i det rige inventar hvoraf en del er bevaret i kirkerne selv om noget er endt på museum.

De fire kirker repræsenterer byggemæssigt flere kombinationer af materialer og dermed også byggeteknik. Janderup og Outrup er af granit og tuf, Billum af ren tuf (dog med munkesten) og Lunde af granit, både kvadre og marksten. Den oprindelige balance mellem de forskellige materialer er forstyrret af århundreders om- og tilbygninger. Det går vel an at sige at kgl. bygningsinspektør L. A. Winstrup har været med til at forøge sammenblandingen ved en række omfattende restaureringsarbejder for godt 100 år siden. Kirkeværkets gennemgang af disse mange byggefaser er særdeles instruktiv og der bliver givet god besked.

Alle kirkerne kan prale af fornemt, bevaret inventar. Om man foretrækker Maria i solgissel i Janderup, figurgruppen i Billum eller Lunde kirkes predella med maleri af Veronicas svededug er en smagssag. Det middelalderlige inventar er fornemt, men kunstnerne er anonyme. Det er næsten mere spændende med inventaret fra nyere tid for her kommer der navne på. Vardesnedkeren Jens Olufsen er en af dem og hans arbejder imponerer. Ribe-malerne Sten Adamsen og Hans Jensen er andre, men anmelderen overgiver sig til Niels Lund der har malet de meste naive billeder på stolestader og orgelpulpitur i Janderup i 1770'erne.

Som sædvanlig er der et væld af oplysninger i Danmarks kirker, men trods det indholdsmættede stof bliver der også plads til sproglig friskhed og lune. Som når det f. eks. meddeles at Janderup kirke ligger *to* stenkast fra Varde å, eller s. 1117 hvor der citeres om halvmånen på Lunde kirkes predella, at den burde fjernes »som en tyrkisk prydelse«. Det kan måske misforstås når det s. 1023 oplyses at toldstedet i Janderup i 1692 flyttes til Hjerting. Ved Placat af 4/9 1680 blev der oprettet toldsted i Hjerting, og der blev anbragt en toldbetjent både der og i Janderup. Det er den sidstnævnte stilling der nedlægges i 1792. Det er vist også uklart hvor døbefonten i Janderup kirke har stået før 1845, hvor den blev flyttet *fra altret* »ned i koret« (s. 1051).

Om Billum hedder det (s. 1075) at der er indrettet »toiletter i et ældre beboelseshus«. Det er såmænd forsamlingshuset der ved sin beliggenhed bekræfter en gammel samhörighed med kirken. Det gjorde det også i Lunde, hvor forsamlingshuset blev bygget på kirkens jord, da kirkehuset »nedbrydes i 1894« (s. 1107). Til gengæld skulle præsten have en fast staldplads i forsamlingshuset, gratis forstås. Så praktisk ordnede man sig.

Der er megen historie *omkring* kirkerne. Kirkerne selv har fået deres i Danmarks kirker.

Verner Bruhn